

3 Odnos s starši – pot k samostojnosti in podaljšana odvisnost

Melita Puklek Levpušček

Odnos s starši se pomembno reorganizira v obdobju mladostništva, na prehodu v odraslost pa pridobi novo kakovost prav zaradi spremenjenih življenjskih pogojev (npr. preselitev od doma, študij ali zaposlitev, partnerstvo, lasten dohodek), novih izkušenj in socialnih vlog (npr. partnerstvo v skupnem gospodinjstvu, pri nekaterih posameznikih tudi starševstvo), pridobivanja samostojnosti in psihosocialne zrelosti mladih. V poglavju bomo opisali bistvene značilnosti odnosa s starši in psihološko osamosvajanje od staršev v dveh razvojnih obdobjih: v mladostništvu in na prehodu v odraslost. S spoznavanjem temeljnih sprememb v družini, ki se zgodijo v času mladostništva, ter dejavnikov, ki pogojujejo relativno stabilnost odnosa, lažje razumemo kasnejše značilnosti odnosa s starši, ko so mladi že razmeroma samostojni. V posameznikovem čustvenem in socialnem svetu odnos s starši vse bolj nadomešča intimna vez s partnerjem, kasneje pa tudi lastna družina, ki si jo posameznik ustvari.

3.1 Odnos s starši v mladostništvu

Večina sodobnih avtorjev, ki proučujejo odnos mladostnika s prvotno družino, poudarja, da odnos s starši ostaja pomemben vir socialne in čustvene opore tudi po obdobju otroštva (Collins in Laursen, 2004b). Teoretski modeli, ki pojasnjujejo ta odnos, se razlikujejo v tem, ali se osredotočajo predvsem na mladostnika, njegove telesne in psihološke spremembe in posledično na spremembe v odnosu s starši ali pa bolj poudarjajo kontinuiteto in vztrajnost narave čustvene vezi med mladostnikom in starši.

Predstavniki usmeritve, ki poudarja intrapsihične spremembe pri mladostniku, so psihoanalitični avtorji (npr. A. Freud, 1958). Ti trdijo, da hormonalne spremembe v puberteti ponovno obudijo ojdipalne težnje in s tem težave na področju nadzora impulzov, anksioznost ter uporništvu in distanciranje od staršev. Kasnejši neoanalitični avtorji (npr. Blos, 1979) pa poudarjajo, da sta v procesu dozorevanja pomembna zlasti postopno spreminjanje reprezentacije o starših kot idealnih in nezmotljivih osebah v bolj stvarno podobo o starših ter prizadevanje mladostnika po bolj samostojnem odločanju. Oba procesa spodbudita distanciranje od staršev, zlasti v zgodnejših obdobjih mladostništva. V poznem mladostništvu in zgodnji odraslosti se konfliktnost zmanjšuje, ko posameznik želi vzdrževati dobre

odnose s starši. Povečana konfliktnost in zmanjševanje bližine s starši predstavljata pomemben del procesa osamosvajanja tudi z evolucijskega vidika (v: Gray in Steinberg, 1999). Pubertetne spremembe in spoznavni razvoj imajo namreč vlogo pri spreminjanju odnosa s starši, saj spodbudijo mladostnikovo distanciranje od izvorne družine in iskanje socialnih vezi izven družine, predvsem z vrstniki, s katerimi bo mladostnik v odraslosti tvoril pomembne čustvene in socialne vezi na intimnem in delovnem področju ter v prostem času. Težavnost mladostniškega obdobja pa olajšuje izkušnja opornega odnosa s starši v zgodnejših obdobjih. Tudi spoznavno usmerjeni avtorji poudarjajo pomembno vlogo procesa dozorevanja v spremembah odnosa mladostnika s starši (npr. Selman, 1980; Smetana, 1988). Razvoj abstraktnega in kompleksnega mišljenja omogoči boljši vpogled mladostnika v razlike med njim in starši ter vse bolj recipročni pogled na ta odnos. Posledično teži mladostnik k vse bolj enakovrednemu razmerju moči v odnosu s starši ter zaznava določena področja odločitev o osebnih zadevah kot stvar osebne volje. Konfliktnost med mladostnikom in starši je tako predvsem posledica odpora staršev do spreminjanja hierarhičnega odnosa, značilnega za obdobje otroštva, v bolj enakovrednega (Youniss, 1980). Vendar pa maturacijski modeli optimistično poudarjajo, da se ob koncu mladostniškega obdobja odnos s starši večinoma ponovno konsolidira. Značilna je nizka konfliktnost v odnosu, ponovno vzpostavljanje bližine s starši na novi kakovostni ravni z uravnoteženjem med udejanjanjem osebne avtonomije in povezanostjo ter konstruktivna komunikacija.

Prej omenjeni modeli poudarjajo predvsem intrapsihične spremembe pri mladostniku, ki prispevajo k spremembam v odnosu s starši. Odnosni modeli, na drugi strani, pa se osredotočajo na dejavnike stabilnosti in spremembe v diadnih odnosih. Pomemben odnosni model na področju razlage stabilnosti in sprememb v družini je model odnosa med mladostnikom in starši, ki ga pojasnjuje teorija navezanosti (Bowlby, 1969). Iz tega modela izhaja, da starši in otroci sestavljajo sistem vzajemnega uravnavanja, ki ga opredeljuje močna čustvena vez. Tako starši kot otroci si zato prizadevajo vzdrževati odnos, ki je dosleden s posameznikovimi kognitivnimi predstavami pomembnih oseb in odnosa. Te pa imajo dolgo zgodovino, saj so se v družini oblikovale skozi medosebne interakcije že v otroštvu. Kakovost odnosa med starši in otroki naj bi zato bila precej stabilna v času (Allen in Land, 1999).

Navezanost na starše v obdobju mladostništva pridobiva tudi novo podobo. Močna čustvena povezanost se kaže na bolj subtilne in prikritne načine (npr. drobne pozornosti, ljubeče zafrkavanje, spraševanje po počutju), v bolj odkriti podobi pa v obliki skupnih dejavnosti s starši (npr. šport) ali zaupnosti. Tudi slovenski mladostniki poročajo, da imajo s starši dobro komunikacijo, med osebami, ki jim mladostni-

ki najbolj zaupajo in se obračajo po pomoč, pa je na prvem mestu mama (Ule, Rener, Tivadar in Mencin Čeplak, 2000). Tudi rezultati mednarodne raziskave *Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju* (HBSC), ki jo v Sloveniji izvaja Inštitut za varovanje zdravja, pri mladostnikih, starih 11, 13 in 15 let, kažejo, da so zadovoljni z odnosi v družini, približno devet desetih jih poroča, da se starši zanimajo zanje in so jim v pomoč in oporo (Jeriček, Lavtar in Pokrajac, 2007). Zaznana varnost v odnosu ima v mladostništvu podobno funkcijo kot v otroštvu: mladostniku daje občutek zaupanja v oporo družine, ko raziskuje in vzpostavlja stike izven družine, tokrat v širšem socialnem okolju (z vrstniki in drugimi odraslimi). Rezultati vzdolžnih raziskav namreč kažejo, da je kakovost navezanosti med staršem in otrokom v obdobju zgodnjega otroštva povezana s kakovostjo interakcij in uravnavanjem čustev v odnosu z vzgojitelji/učitelji in vrstniki v zgodnjem in srednjem otroštvu (Sroufe in Fleeson, 1988) ter s kakovostjo odnosa s starši v mladostništvu in zgodnji odraslosti (Becker-Stoll in Fremmer-Bombik, 1997).

Avtorji, ki se naslanjajo na teorijo navezanosti, torej povezujejo kakovost mladostnikovega odnosa s starši z zgodovino odzivnosti in občutljivosti v interakciji ter močnih čustvenih vezi v tem odnosu. Podobno tudi avtorji modela socialnih odnosov ali vzajemne soodvisnosti poudarjajo močno medsebojno povezanost družinskih članov, ki ostaja stabilna v času (Reis, Collins in Berscheid, 2000). Med člani družine se nenehno dogajajo vplivne izmenjave in člani na podoben način zaznavajo svoj odnos kot recipročen in trajen. Medsebojne povezave med člani so ponotranjene in organizirane v mentalne sheme, ki oblikujejo posameznikova pričakovanja glede prihodnjih izmenjav. Vendar pa s spoznavnim napredkom mladostnik ugotovi, da pravila vzajemnosti in enakovredne socialne izmenjave, ki jih doživlja v odnosu z vrstniki, niso povsem posplošljiva na odnose s starši (Youniss, 1980). Zaradi povečanega doživljanja samostojnosti je mladostnik dejaven v diadnem odnosu s starši z namenom, pridobiti večjo moč vplivanja znotraj odnosa in večjo vzajemnost v komunikaciji. Spremembe v odnosu s starši so v obdobju mladostništva tako odvisne od zaznane enakosti ali neenakosti v odnosu. Povečana konfliktnost in zmanjševanje povezanosti s starši se pojavi zlasti v diadah, v katerih mladostnik ni uspešen v svojih prizadevanjih po večji samostojnosti znotraj odnosa. Seveda pa imajo tudi starši svoja pričakovanja glede vedenja mladostnika. Njihova pričakovanja niso nujno izpolnjena, sploh pa, kadar mladostnik skuša uveljaviti svojo neodvisnost na področjih, nad katerimi starši še vedno želijo imeti nadzor, ali pa kaže nebogljenost na področjih, kjer starši pričakujejo več samostojnosti in odgovornosti (npr. šola, gospodinjska opravila). Tudi v takšnih primerih se konfliktnost lahko poveča, lahko pa tudi spodbudi starše in mladostnika h konstruktivnim spremembam v pričakovanjih in vedenju. Vsekakor se v povprečju skozi obdobje

mladostništva povečuje raven skupnega odločanja in pripravljenost na pogajanja ter zmanjšuje enosmerni nadzor vedenja s strani staršev (Zani, Bosma, Zijsling in Honess, 2001). Pomembno pa je poudariti, da gre v odnosu s starši za vzajemno učinkovanje obeh strani. Tako lahko starši s svojim vedenjem usmerjajo mladostnika k bolj odgovornemu obnašanju, vendar lahko tudi mladostnik z večjo psihosocialno zrelostjo vpliva na to, da mu starši dopustijo več samostojnosti.

V diadnih družinskih interakcijah sta pomembni sestavini odnosa povezanost in konfliktnost (Collins in Laursen, 2004b). Povezanost vključuje vzajemno soodvisnost, intimnost, bližino, zaupnost in komunikacijo med družinskimi člani. Konfliktnost je v družinskih odnosih v povprečju prisotna v večji meri kot v ostalih socialnih odnosih, predvsem v smislu nestrinjanja in vedenjskega nasprotovanja. Vendar pa ta konfliktnost v večini družin ni tako pogosta in intenzivna, kot se morda zdi, prav tako konflikti s starši ne učinkujejo negativno na družinske odnose. Konfliktnost je lahko problematična predvsem v družinah, v katerih je prisotna že od mladostnikovih otroških let. Konflikti, ki jih družinski člani rešujejo na konstruktiven način (s poslušanjem in sprejemanjem druge strani, asertivnostjo pri uveljavljanju svojih želja in potreb, iskanjem kompromisov), imajo lahko celo pozitivno vlogo, saj omogočajo boljše razumevanje občutij in potreb druge strani ter ponovno opredeljevanje mladostnikovega položaja znotraj družine (Cooper, 1988). Mladostniki ponavadi sprejemajo legitimnost starševske avtoritete na področju moralnih in konvencionalnih pravil, starši pa z leti vse bolj upoštevajo mladostnikovo potrebo po odločanju na področjih osebnih zadev (npr. katero vrsto glasbe bo poslušal). Konfliktnost na teh področjih je ponavadi nizka. Pojavi pa se takrat, kadar neko področje mladostnik pojmuje kot osebno zadevo, starši pa kot konvencionalno pravilo (Collins in Laursen, 2004; Goossens, 2006). Na primer takšno je pospravljanje sobe, ki ga starši zaznavajo kot obveznost v družini, mladostnik pa meni, da je soba njegov osebni prostor. Tako želi sam odločiti, kdaj jo bo pospravil, pa tudi njegova merila o tem, kakšna je pospravljena soba, so lahko precej različna od starševih.

Zanimivo je vprašanje, zakaj se nesoglasja med starši in mladostniki pojavljajo na področjih, ki se zdijo manj pomembna, kot so npr. pospravljanje ali mladostnikov zunanji videz. Eden izmed modelov, ki odgovarja na to vprašanje, je *model kršitve pričakovanj* (angl. »expectancy-violation model«; Collins, Laursen, Mortensen, Luebker in Ferreira, 1997). Ta predpostavlja, da pride v zgodnjem mladostništvu do razkoraka med pričakovanji staršev o vedenju in dejanskim vedenjem mladostnika. Starši si ustvarijo pričakovanja o tem, kdaj naj bi mladostnik prevzel določene odgovornosti in odločitve, vendar rezultati raziskav

kažejo, da se pričakovanja staršev in mladostnikov o tem, kdaj je pravi čas za samostojno odločanje na različnih področjih, razlikujejo (Collins idr., 1997). Konfliktnost torej nastaja kot posledica vedenjskih odločitev mladostnikov, ki kršijo pričakovanja staršev. Tako npr. 13-letnica meni, da se lahko samostojno odloča o tem, kakšno barvo las bo imela, in si pobarva lase, ne da bi se o tem posvetovala s starši. Starši so ogorčeni, saj menijo, da je hčerka še premlada za barvanje las in da o tej zadevi ne more sama odločati.

Podobno Smetana (2002) v svoji teoriji o starševski avtoriteti omenja, da je konfliktnost med starši in mladostniki lahko posledica različnih pogledov na starševsko avtoriteto. Starši običajno želijo imeti zadnjo besedo na več področjih, kot to želijo in pričakujejo mladostniki. Prepiri tako nastanejo, kadar starši uveljavljajo avtoriteto na področjih, za katere mladostniki menijo, da bi morala biti stvar njihove osebne odločitve. Teorijo podpirajo raziskave, ki kažejo, da konfliktnost s starši doživljajo v večji meri mladostniki, ki ne priznavajo starševske avtoritete na več področjih svojega življenja (Fuligni, 1998). Prav tako je tudi enosmerno starševsko odločanje povezano z manjšo psihosocialno prilagojenostjo mladostnikov, vsaj pri belopoltih mladostnikih evropskega in severnoameriškega izvora (Lamborn, Dornbusch in Steinberg, 1996).

Vsekakor se pričakovanja staršev skozi obdobje mladostništva otrok spreminjajo, postajajo v večji meri enotna z mladostnikovimi zahtevami po samostojnem odločanju, konfliktnost pa se v poznem mladostništvu v povprečju zniža.

3.2 Osamosvajanje v mladostništvu

Mladostništvo je obdobje, ki pred posameznika postavlja mnoge razvojne naloge. Te se nanašajo tako na mladostnikovo doživljanje sebe, telesne spremembe kot tudi na vzpostavljanje odnosov s širšim socialnim okoljem in reorganizacijo odnosov v ožjih socialnih skupinah, kot sta npr. družina in vrstniška družba. Mladostnik razvija psihološko avtonomijo na vrednotnem, vedenjskem in čustvenem področju ter postopno pridobiva psihosocialno zrelost odrasle osebe. V tem kontekstu je zanimivo vprašanje, kaj določa avtonomnost posameznika, kako psihološko osamosvajanje sploh poteka, če se morajo mladostniki nujno distancirati od staršev, da stopijo na pot lastne neodvisnosti, ali sta osamosvajanje v kontekstu družine in vrstnikov vzporedna procesa ali pa mladostnik v svojem prizadevanju po neodvisnosti prenese čustveno navezanost in odvisnost s staršev na vrstnike, saj v odnosu z njimi lažje zadovoljuje potrebo po socialni opori, zaupnosti, enakovrednem odnosu in vzajemni komunikaciji.

Kaj določa avtonomnega posameznika?

Koncept psihološke avtonomije ni povsem enoznačen. Avtorji, ki proučujejo avtonomijo, operacionalizirajo pojav s pojmi, kot so proces separacije-individualizacije, diferenciacija, samouravnavanje, samonadzor, samodoločanje, sprejemanje odločitev, neodvisnost, psihosocialna zrelost. Tako Steinberg in Silverberg (1986) navajata, da avtonomija vključuje različne pojave in je nikakor ne moremo označiti kot enodimenzionalni vidik mladostnikovega psihosocialnega razvoja. Zato je tudi primerjava različnih teorij in empiričnih izsledkov skoraj nemogoča.

Če izpeljemo pomen avtonomije iz njenih dveh delov *autos* (sam) in *nomos* (pravila), lahko zaključimo, da avtonomija pomeni zmožnost uravnavati svoje življenje. Gre za posameznikovo sposobnost samouravnavanja oz. samousmerjanja. Samouravnavajoče vedenje pomeni izražanje lastne volje. To ne pomeni, da posameznik ni podvržen zunanjim omejitvam, vendar v končni fazi vedno sprejema samostojne odločitve. Pri tem je pomembno, da sam zaznava, da je neko vedenje rezultat njegove lastne odločitve. V procesu pridobivanja osebne avtonomije posameznik razvija:

- **voljno vedenje:** o voljnem vedenju govorimo, kadar posameznik doživlja lastno voljo ob izvajanju neke dejavnosti ter se zaznava tako v vlogi pobudnika nekega vedenja kot tudi nadzornika nad cilji in potmi, kako bodo cilji doseženi (Ryan in Deci, 2000);
- **nadzor nad lastnim vedenjem, čustvi in mišljenjem:** avtonomen posameznik samostojno uravnava lastno psihično doživljanje. Nadzor nad vedenjem oz. vedenjska avtonomija vključuje zaznavo lastne kompetentnosti na področju strategij za doseg cilja, zaznava zmožnost pravilne izbire določenega vedenja, ki bo v neki situaciji učinkovito, ter zaznavo odgovornosti za lastno vedenje (Noom, Deković in Meeus, 2001). Nadzor nad čustvi pomeni zmožnost uravnavanja fiziološkega vzburjenja z namenom, doseči nek cilj, ter zmožnost nadzora nad izražanjem čustev na socialno prilagojen način (Bronson, 2000). Nadzor nad mišljenjem pomeni zmožnost zavestnega nadzora nad lastnimi miselnimi procesi, kot so reševanje problemov, miselne strategije, pozornost, spomin, organizacija informacij v kategorije in zaporedja ter metaspoznavno zavedanje: vnaprejšnje načrtovanje, nadzor nad napredkom v smeri cilja ter sprotna prilagoditev mišljenja in vedenja glede na situacijo;
- **lasten sistem vrednot in prepričanj:** vrednotna avtonomija pomeni zmožnost ovrednotenja različnih možnosti in želja, določanje osebnih ciljev ter sprejemanje odločitev (Noom idr., 2001).

Na tem področju še ni jasnega odgovora na vprašanje, ali oblikovanje lastnega sistema vrednot pomeni opredelitev za vrednote, ki so različne od starševskih, ali se avtonomen sistem vrednot oblikuje na podlagi starševskega vrednotnega sistema in lastnih izkušenj. Hoffman (1984), denimo, opredeljuje vrednotno avtonomijo kot zmožnost odcepitve od vrednotnega sistema staršev. Ta pristop je bližje teorijam, ki zagovarjajo tezo generacijskega konflikta. Raziskave, ki so bile na tem področju izvedene v slovenskem prostoru (npr. Musek, 2000), kažejo, da določena vrednotna konfliktnost med generacijami verjetno obstaja, zlasti na področju različnega vrednotenja hedonskih vrednot na eni strani in potenčnih ter moralnih vrednot na drugi strani. Prav tako pa je dejstvo, da različne generacije v enaki meri cenijo socialne, družinske, spoznavne, varnostne in demokratične vrednote. Pri proučevanju mladostnikovega razumevanja lastnega osamosvajanja v družinskem sistemu Mazor in Enright (1988) ugotavljata, da je prav zavedanje dolgotrajnega vpliva pomembnih oseb na ustvarjanje lastnih stališč in prepričanj ter sprejemanje tega vpliva kot pozitivne plati lastnega razvoja najvišja stopnja razumevanja sebe v družinskem kontekstu;

- ***samopodkrepitevne mehanizme pri potrjevanju lastne vrednosti:*** pomemben del osebne avtonomije predstavlja vzpostavitev samournavanja lastnega samospoštovanja. V obdobju otroštva se samospoštovanje v veliki meri oblikuje skozi starševsko potrjevanje. R. Josselson (1980) razlaga, da je starševski ego otrokov ego ideal, mnogo učenja v otroštvu poteka skozi otrokovo identifikacijo s starševskimi ego funkcijami, otrokov superego pa je sestavljen iz starševskih introjektov. V obdobju mladostništva pride do restrukturacije ego organizacije – ego postane tista psihična struktura, ki uravnava samospoštovanje, in ne več superego. Mladostnik oblikuje predstave o sebi, ki so preizkušene v resničnosti, superego pa usmerja posameznika k idealnemu in ne k stvarnemu. Ljubezen introjiciranega starša mora nadomestiti ljubezen sebe zaradi sebe, ki je v domeni ega. Psihosocialno nezrelost označuje prav nezmožnost odcepiti se od nestvarnih zahtev superega. Na primer posameznik vztraja pri ponotranjenih starševskih standardih in se obtožuje, ker teh perfekcionističnih standardov ne zmore doseči. Zaradi nezmožnosti usmerjanja k stvarnim ciljem posamezniku noben dosežek ni dovolj dober.

Avtonomija posameznika je torej stvar osebne konstrukcije notranje in zunanje resničnosti. Avtonomen posameznik ima koherentno, stabilno in neodvisno identiteto, svoja dejanja doživlja kot voljna in samodoločujoča, svojo avtonomnost pa učinkovito uveljavlja v sobivanju z drugimi ljudmi. Avtonomen posameznik se tudi zaveda in izpolnjuje svojo socialno odgovornost (Puklek, 2001; Ryan in Deci, 2000).

V nadaljevanju predstavljamo teoretska pristopa, ki sta se ukvarjala s procesom osamosvajanja in pridobivanja osebne avtonomije v obdobju mladostništva, to je psihodinamski pristop in teorijo navezanosti.

3.2.1 Psihodinamska perspektiva osamosvajanja

Teoretiki, ki so razlagali osamosvajanje na podlagi psihodinamske perspektive, so se v svojih delih osredotočili predvsem na spremembe v mladostnikovem odnosu do staršev. V nasprotju s sodobnimi pojmovanji mladostnikovega psihosocialnega razvoja klasična psihoanalitična perspektiva zagovarja diskontinuiteto v razvoju: harmonijo in prilagojenost v obdobju otroštva zamenjata konfliktnost in regres v obdobju mladostništva. Prva je mladostnikovo osamosvajanje opisovala Anna Freud (1958). Menila je, da se v mladostništvu ponovno obudijo intrapsihični konflikti iz otroštva. Notranja konfliktnost, ki jo doživlja predvsem ob ponovno oživiljenem Ojdipovem kompleksu, in izgrajen superego usmerjata mladostnika k odcepitvi od staršev. Le-ta svojo čustveno energijo usmeri k nadomestnim objektom, ponavadi so to vrstniki ali medijski zvezdniki. S čustvenim ločevanjem od staršev naj bi se prekinjala infantilna navezanost nanje, po drugi strani pa mladostnik investira svoje ego potenciale v razvoj identitete in doživljanje lastne kompetentnosti. Čustveno ločevanje je torej v perspektivi A. Freud nujno za zdrav psihosocialni razvoj. Vendar pa sodobne raziskave o družinskem okolju mladostnika niso podprle teh idej. Mladostniki v različnih starostnih obdobjih poročajo o dobrih odnosih s starši, stabilni navezanosti nanje in podobnih vrednotah in stališčih. Tudi raziskave starševske perspektive kažejo, da se starši izogibajo avtoritarnega modela vzgoje in si predvsem želijo biti odzivni na razvojne potrebe svojih otrok. Konfliktnost, ki se pojavlja, resneje ne ogroža odnosa s starši. Steinberg (1990) pa ocenjuje, da pet do deset odstotkov družin doživlja dramatičen upad v kakovosti odnosa.

Neoanalitik Peter Blos (1979) imenuje proces osamosvajanja v mladostništvu *sekundarna separacija-individualizacija*. Pri tem poteka proces izgrajevanja avtonomne identitete večinoma na spoznavni ravni v smislu preoblikovanja ponotranjenih starševskih podob. Za tovrstno spremembo miselnih predstav ni potrebno prekiniti čustvene vezi s starši, ampak spremeniti infantilne predstave o starših kot vsemogočnih zaščitnikih. Spremeniti se mora podoba staršev kot glavnega izvora opore, vodenja in potrjevanja samospoštovanja. Namesto tega postane pomembna razvojna naloga krepitev lastnih virov. To je bistvo procesa separacije. Individualizacija na drugi strani pomeni, da mladostnik sprejema odgovornost za to, kar je in kar počne. Vrstniki pri tem predstavljajo podporne prehodne objekte, ki nadomeščajo izgubo infantilnih vezi s starši.

Tudi Ruthleen Josselson (1980) meni, da se v mladostništvu ego organizacija preoblikuje. Ta se kaže na dveh ravneh: kot psihološka separacija od staršev v sedanjosti in osamosvajanje od introjiciranih staršev iz otroštva. Starševski introjekti predstavljajo pomemben del superega v otroštvu, prav tako starši predstavljajo otrokov pomožni ego, ki uravnava njegovo vedenje. V mladostništvu pa je pomembna naloga izgraditi stvarno samospoštovanje, zato ego postane tista struktura, ki uravnava samospoštovanje, in ne več superego. R. Josselson je proces individualizacije razdelila na 4 podfaze:

- a. *diferenciacija* (zgodnje mladostništvo, zmanjševanje idealizacije staršev, spoznavanje psihološke različnosti od staršev),
- b. *prakticiranje* (eksperimentiranje, neupoštevanje opozoril staršev, poudarjanje svoje različnosti od staršev, navezovanje na vrstnike),
- c. *približevanje* (srednje mladostništvo; mladostnik je manj čustveno odvisen od staršev kot v predhodnih razvojnih obdobjih, ima oblikovano lastno voljo in se počuti varnega pred regresivnimi težnjami, zato zopet dobi zaupanje v starše in ponovno skuša vzpostaviti harmonijo; še vedno niha med eksperimentiranjem in približevanjem),
- č. *konsolidacija* (pozno mladostništvo ter prehod v odraslost; jasno oblikovana identiteta, ki omogoča razumevanje tako sebe kot drugih, vzdrževanje doživljanja samostojnosti).

V preteklih letih smo pri slovenskih mladostnikih (13 do 18 let) ugotavljali, kako se posamezni vidiki osamosvajanja kažejo v različnih obdobjih mladostništva (Puklek, 2001; Puklek Levpušček, 2006). Ugotovili smo, da se največje spremembe dogajajo na prehodu iz zgodnjega v srednje mladostništvo. V raziskavi je bila najmlajša skupina, skupina 13-letnikov, najbolj povezana s starši; mladostniki so v tej skupini poročali o najmočnejši potrebi po starševski opori ter tudi najbolj idealizirali starše. Naslednja skupina, skupina 14- do 15-letnikov, je poročala o najvišji ambivalentnosti med povezanostjo s starši in separacijskimi prizadevanji. V primerjavi s starejšimi vrstniki je ta skupina v večji meri idealizirala starše, hkrati pa tudi med vsemi starostnimi skupinami v največji meri zanikala potrebo po odvisnosti od staršev ter izražala največ neugodja zaradi čustvenega nadzora staršev. Uspešna konsolidacija ali integracija povezanosti in samostojnosti je bila najbolj očitna pri skupini poznih mladostnikov (17- in 18-letniki). Na področju odnosa s prijatelji so zgodnji mladostniki v večji meri kot njihovi starejši vrstniki idealizirali prijatelje, starejši mladostniki pa so bili v večji meri kot njihovi mlajši vrstniki zmožni uravnati povezanost in samostojnost v odnosu s prijatelji.

V okviru proučevanja vidikov psihološke separacije od staršev so se avtorji veliko posvečali tudi psihološkemu konstrukt, imenovanemu *čustvena avtonomija*. Avtorji, ki so izhajali iz psihoanalitične tradicije, so čustveno avtonomijo opredelili kot vidik osamosvajanja, ki je povezan s preoblikovanjem odnosa s starši. Tako sta Steinberg in Silverberg (1986) v skladu z Blosovo teorijo sekundarne individualizacije opredelila čustveno avtonomijo kot osamosvajanje od otroške odvisnosti, deidealizacijo staršev in pridobivanje samonadzora in samoiniciativnosti. Znana je njuna *Lestvica čustvene avtonomije* (Emotional Autonomy Scale – EAS), s katero merimo štiri vidike čustvene avtonomije: *odsotnost odvisnosti od staršev, samostojnost v odnosu do staršev* (starši nimajo dostopa do nekaterih delov mladostnikove zasebnosti), *deidealizacijo staršev* (zaznavo staršev kot zmotljivih ljudi z omejenimi zmoglostmi) in *zaznavanje staršev v različnih vlogah* (starš ima različne vloge, ne le starševske, in se v njih tudi različno obnaša). Z različicami omenjene lestvice, ki so se razlikovale v številu uporabljenih postavk, so v raziskavah dokazovali, da se čustvena avtonomija precej poviša iz poznega otroštva v zgodnje mladostništvo (do 14. leta), nato pa še zmerno raste v pozno mladostništvo (Beyers in Goossens, 1999; Steinberg in Silverberg, 1986).

Tudi Hoffman (1984), ki je konstrukt proučeval predvsem pri študentih, je opredelil čustveno avtonomijo kot osvobajanje posameznika od pretirane potrebe po potrditvi, bližini in čustveni opori staršev. S čustveno avtonomijo je avtor povezal tudi konfliktno neodvisnost. Ta označuje odsotnost pretiranih občutij krivde, obtoževanja in jeze v odnosu do staršev.

Vendar se je na pojem čustvene avtonomije, ki poudarja čustveno ločevanje od staršev, usul plaz kritik v znanstveni literaturi. Prva sta bila do pojma kritična Ryan in Lynch (1989), saj naj bi čustvena avtonomija, kot sta jo opredelila Steinberg in Silverberg (1986), označevala prekinjanje vezi s starši (angl. »emotional detachment«). Tako je bila čustvena avtonomija v njuni raziskavi (sodelovali so različno stari mladostniki) v skupini poznih mladostnikov in mlajših odraslih povezana z nižje zaznano psihološko varnostjo, z manj iskanja bližine staršev v primeru čustvene potrebe ter manjšo družinsko kohezivnostjo. V skupini srednjih in poznih mladostnikov pa je bila negativno povezana s starševskim sprejemanjem in spoštovanjem mladostnika. Avtorja menita, da čustvena avtonomija, kot sta jo operacionalizirala Steinberg in Silverberg (1986), ne vsebuje samozaupanja in samouravnavanja – dveh temeljnih sestavin avtonomnega delovanja posameznika. Prav tako so tudi v povezavi z družinskim kontekstom ugotavljali, da so najvišje rezultate pri psihološki prilagojenosti (manj vedenjskih problemov in psiholoških simptomov) izkazovali mladostniki, ki so poročali o visoki povezanosti s starši in

nizki čustveni avtonomiji, merjeni z lestvico EAS (Lamborn in Steinberg, 1993). Kot kritiko predpostavk te raziskave sta Fuhrman in Holmbeck (1995) izvedla raziskavo, v kateri dokazujeta, da je čustvena avtonomija lahko pozitiven dejavnik v neugodnem družinskem okolju, kjer služi kot obrambno distanciranje mladostnika pred patološkimi vzorci vedenja v družini. Čustvena avtonomija v smislu samozadostnosti in prekinjanja vezi s starši torej ne more biti zadosten korak na poti k samostojnosti. Navezanost namreč ni regresivna vez, ki se je mora mladostnik osvoboditi, ampak se spreminja z razvojnimi nalogami. Individualizacija se ne dogaja stran od staršev, ampak z njimi.

Raziskovanje čustvene avtonomije je odprlo vprašanje, ali mladostnikovo osamosvajanje nujno vključuje tudi psihološko ločevanje od staršev. Psihoanalitični avtorji namreč zagovarjajo tezo, da otrok vstopa v obdobje mladostništva čustveno in funkcionalno odvisen od staršev. Pojem sebe naj bi bil izgrajen iz ponotranjenih starševskih introjektov, ki otroku onemogočajo samostojno odločanje in izgradnjo neodvisne identitete. Zato čustveno osamosvajanje zahteva ločevanje od staršev v smislu njihove deidealizacije, privzemanje stvarne podobe staršev, tj. razumevanje njihovih različnih življenjskih vlog in obnašanja (starš nima samo vloge starša, ampak je tudi partner, sodelavec, otrok svojih staršev in v teh vlogah se različno obnaša), spoznavanje tako pozitivnih kot negativnih značilnosti staršev in integracijo teh podob v kohezivno predstavo o njih. Po drugi strani pa naj bi čustveno osamosvajanje pomenilo zmanjševanje odvisnosti, kar pomeni zmanjševanje odvisnosti od pomoči staršev, zmožnost »preživeti« sam brez staršev in brez separacijskih strahov, se znebiti občutij krivde in jeze v odnosu do staršev, graditi neodvisen sistem samospoštovanja, ki naj bi temeljil na lastni oceni uspehov in neuspehov ter samopohvali in/ali samokritiki. Vendar so raziskovalni izsledki pokazali, da so bila mladostnikova prekomerna prizadevanja po samostojnosti in distanciranju od staršev povezana z manjšo družinsko kohezivnostjo, s šibkejšo navezanostjo na starše, večjo konfliktnostjo in z manj prilagojenim psihološkim delovanjem na področju samospoštovanja, depresivnosti, anksioznosti, zaznane socialne opore in učne prilagojenosti (Beyers in Goossens, 1999; Goossens, 1997; McClanahan in Holmbeck, 1992; Papini in Roggman, 1992). Mladostniki, ki se v večji meri čustveno distancirajo od staršev, kažejo tudi več težavnega vedenja in v večji meri uživajo nedovoljene droge in alkohol (Beyers in Goossens, 1999; Chen in Dornbusch, 1998; Lamborn in Steinberg, 1993; Turner, Irwin in Millstein, 1991).

Problem pojma čustvene avtonomije (psihološke separacije) je prav v njeni opredelitvi in vprašljivi veljavnosti lestvice EAS, s katero raziskovalci ponavadi merijo

čustveno avtonomijo pri mladostnikih. Čeprav je omenjena lestvica v izvirni in adaptiranih oblikah ena najpogosteje uporabljenih lestvic, pa ji nekateri raziskovalci očitajo neveljavnost in napačno razumevanje njenih avtorjev, kaj naj bi čustvena avtonomija sploh bila. Na primer podlestvica samostojnosti naj bi zgrešeno merila predvsem občutja negotovosti in starševsko nerazumevanje in nepoznavanje mladostnika (npr. »Želim si, da bi me moji starši sprejeli takšnega, kot sem v resnici.«, »Starši ne vedo nekaterih stvari o meni.«) (Chen in Dornbusch, 1998). Čustvena avtonomija je tako naenkrat postala sinonim za neprilagojeno ločevanje od staršev (angl. »detachment«), ki ogrozi razvojno primerne čustvene vezi s starši.

Vsekakor je bilo v znanstveni literaturi v preteklih četrto stoletja veliko razprav o prilagojeni in neprilagojeni naravi čustvenega ločevanja od staršev v mladostništvu (ta razprava je znana tudi kot »detachment debate«, Silverberg in Goldoni, 1996). S tezo o nujnem čustvenem ločevanju se, denimo, ne strinjata avtorja Youniss in Smollar (1985). V njuni pogosto citirani teoriji osamosvajanja (angl. »individuation theory«) pravita, da mladostniki in mladi na prehodu v odraslost sicer razvijajo osebno avtonomijo, vendar ta proces poteka skladno z ohranjanjem osnovnih značilnosti preteklega odnosa (sploh čustvene povezanosti) s starši. Mladi torej želijo biti samostojni in sprejemati lastne odločitve, vendar ta proces pridobivanja osebne avtonomije ne ogrozi odnosa s starši. Večina mladih si hkrati prizadeva uravnoteževati svoje osebne potrebe po samostojnosti z ohranjanjem čustvene povezanosti s starši. Skladno z razlago teorije osamosvajanja se skozi obdobje mladostništva postopno gradi bolj vzajemen in enakopraven odnos s starši, ki postaja na nek način podoben mladostnikovemu odnosu z vrstniki. Vertikalno hierarhičnost v odnosu med starši in otroki v obdobju otroštva (starši kot osebe, ki postavljajo pravila in odločajo, otroci kot tisti, ki pravila izpolnjujejo in so odvisni od staršev) namreč zamenjajo bolj enakovredni odnosi, dvosmerna komunikacija, skupno odločanje, iskanje konsenza, spoštovanje mnenja drugega in spodbujanje osebne avtonomije.

Nekateri avtorji pa so opozorili, da je povezanost čustvene separacije s psihološko prilagojenostjo mladostnika odvisna od kakovosti družinskega vzdušja (Lamborn in Steinberg, 1993). Pozitivne ali negativne posledice čustvenega ločevanja od staršev so odvisne od odnosa z objektom, od katerega se mladostnik osamosvaja. Pomembna spremenljivka v proučevanju tako postane navezanost na starše. Predpostavka v tovrstnem odnosnem modelu je, da je čustveno ločevanje od staršev pozitivno povezano s psihološko prilagojenostjo pri tistih mladostnikih, ki imajo s starši vzpostavljeno varno navezanost.

3.2.2 Teorija navezanosti in osamosvajanje

Avtorji, ki proučujejo mladostnikovo osamosvajanje s perspektive teorije navezanosti, se osredotočajo na pomembne figure navezanosti v mladostništvu in na njihovo povezanost s psihosocialnim razvojem mladostnika. Navezanost (trajna čustvena povezanost s pomembnimi osebami) na starše v mladostništvu še vedno ohranja svojo pomembnost. Zanimive so primerjave navezanosti mladostnika na različne osebe. J. Paterson je s sodelavci proučevala funkcije navezanosti na različne osebe (mamo, očeta, prijatelje) pri novozelandskih mladostnikih, starih 13 do 19 let (Paterson, Field in Pryor, 1994; Paterson, Pryor in Field, 1995). Ugotovila je, da starši v primerjavi z vrstniki v večji meri izpolnjujejo funkcijo varnega »oporišča«. Prav tako mladostnik išče fizično bližino v stresnih situacijah v večji meri pri starših kot pri prijateljih. Predvsem mama je tista, ki trajno in intenzivno ohranja svojo vlogo nudenja čustvene opore in bližine. V situacijah, ko se srečujejo z resnimi življenjskimi težavami ali odločitvami, se mladostniki še vedno zatečejo k staršem. V situacijah, ko pa mladostnik želi govoriti o intimnih občutjih in prostočasnih dejavnostih, uporabi vrstnike kot figure, s katerimi deli svoja doživetja, veselje in skrbi. Izmenjava stališč, pogovori o čustvenih težavah in samorazkrivanje se torej verjetno v večji meri dogajajo z vrstniki kot s starši.

Mladostniki, ki so varno navezani na starše, so čustveno bolj prilagojeni, imajo bolj razvito identiteto, višje samospoštovanje, so socialno bolj kompetentni in bolj kompetentni pri vzpostavljanju vrstniških in intimnih odnosov kot njihovi ne-varno navezani vrstniki (Rice, 1990). Za razliko od psihodinamske perspektive avtorji v kontekstu teorije navezanosti zagovarjajo tezo, da obstaja kontinuiteta v kakovosti odnosa s starši in vrstniki. Kakovost navezanosti s primarnimi skrbniki, ki se odraža v notranjem delovnem modelu sebe in socialnega okolja, se oblikuje v zgodnjem otroštvu in je povezana s kakovostjo otrokovih kasnejših socialnih odnosov z vrstniki, intimnimi partnerji in lastnimi otroki. Eden izmed osrednjih pojmov teorije navezanosti so notranji delovni modeli navezanosti (angl. »internal working models«). To so notranje mentalne reprezentacije figur navezanosti, predstav o sebi in okolju. Tvorijo jih otrokove pretekle izkušnje z lastnimi dejanji in vedenji pomembnih oseb. Otrok s pomočjo notranjih delovnih modelov lažje razume in asimilira informacije, ki jih dobiva o sebi in odnosih z drugimi. Te izkušnje ponotranji in če so ugodne, uporablja nastale notranje predstave v funkciji samopomirjanja in samournavanja v bodočih situacijah, ko je ločen od figure navezanosti. Zgodnje figure navezanosti ostajajo pomembne skozi vse življenje. To podpirajo različna vedenja navezanosti, ki jih zasledimo pri odraslih, ko so ločeni od figure navezanosti: telefonski klici domov, pisanje pisem, pogovori o odsotni

osebi, gledanje fotografij. S temi dejanji posamezniki preverjajo dostopnost in odzivnost odsotne figure in utrjujejo njeno simbolno reprezentacijo.

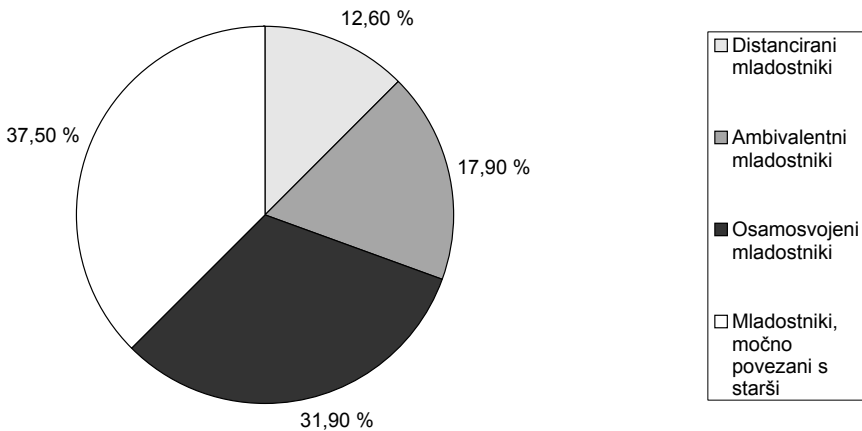
Avtorji, ki so proučevali vlogo čustvenega ločevanja od staršev v kontekstu varne navezanosti na starše, so v raziskave zajeli različne skupine mladostnikov. V le-te so bili mladostniki razdeljeni glede na rezultat pri dveh spremenljivkah: varni navezanosti in čustveni separaciji. V raziskavah, v katerih so preverjali hipotezo o prilagoditveni vlogi čustvene separacije v kontekstu varne navezanosti, so primerjali mladostnike, ki so imeli rezultat višji od povprečja pri obeh spremenljivkah (»individualizirani mladi«), z mladostniki, ki so imeli rezultat višji od povprečja pri varni navezanosti ter rezultat nižji od mediane pri čustvenem ločevanju (»s starši povezani mladi«). Rezultati nekaterih študij so potrdili, da so imeli »individualizirani mladi« bolj pozitivno samopodobo in bili učno bolj uspešni kot »s starši povezani mladi«, vendar so prvi hkrati kazali tudi več pozunanjenih in ponotranjenih simptomov kot drugi (Lamborn in Steinberg, 1993), v nekaterih raziskavah pa avtorji niso ugotovili razlik med skupinama (Beyers in Goossens, 1999). Ali je čustveno ločevanje od staršev v mladostništvu prilagojeno ali ne, tako še naprej ostaja nerešeno vprašanje. Vsekakor pa sodobne študije kažejo nujno po uporabi vzdolžnega pristopa pri proučevanju omenjenega problema. Beyers (2001) tako ugotavlja, da so mladostniki, ki so imeli na začetku študije visok rezultat na čustvenem ločevanju, v naslednjih letih pa je ta zmerno rasel, imeli bolj težaven profil prilagojenosti kot vrstniki z nižjo začetno ravnjo čustvenega ločevanja, skozi leta pa se je ta počasi dvigala. Čustveno ločevanje od staršev se tako do neke mere kaže kot prilagojeno v mladostnikovem razvoju, vendar mora biti postopno in neogrožujoče za temeljno čustveno povezanost s starši. Prehitro čustveno ločevanje lahko nakazuje mladostnikov kontraodvisni položaj, ko z nezaželenimi in samosvojnimi vedenji dokazuje svojo (kvazi)samostojnost. Šele ko pridobiva dejansko vedenjsko avtonomijo (kompetentno sprejema samostojne odločitve in se zaveda odgovornosti za posledice svojih dejanj), se lahko tudi v večji meri čustveno distancira od staršev, saj so mu njihova pomoč, nasveti in opora vse manj potrebni.

3.2.3 Vzorci osamosvajanja pri slovenskih mladostnikih

Raziskovalci se ponavadi osredotočajo na posamezne vidike osamosvajanja, kot so čustveno ločevanje, potreba po starševi opori, deidealizacija staršev, strah pred čustvenim nadzorom staršev, zanikanje potrebe po odvisnosti, uspešna individualizacija. Pri takšnem »na spremenljivke« osredotočenem pristopu proučujemo pojavnost procesa osamosvajanja precej analitično, zanima nas izraznost posameznih vidikov osamosvajanja (npr. glede na spol, starost, tip družine, iz katere mladostnik

izhaja) in njihova povezanost z drugimi psihološkimi spremenljivkami. Kadar pa nas zanimajo kombinacije izraženosti različnih vidikov osamosvajanja, uporabljamo tipološki, »na osebo« osredotočen pristop. Ta pristop je bolj celosten, saj omogoča razvrščanje mladostnikov v skupine glede na tipičen profil osamosvajanja. Pri različno starih slovenskih mladostnikih ($N = 546$) smo tako ugotovili naslednje štiri skupine mladostnikov z vzorci osamosvajanja, ki so skozi postopke klasterne analize pokazali visoko stopnjo stabilnosti in ponovljivosti (Puklek Levpušček in Gril, 2010):

- a. mladostniki, močno povezani s starši z neogroženo avtonomijo
- b. osamosvojeni mladostniki z neogroženo avtonomijo
- c. ambivalentni mladostniki z ogroženo avtonomijo
- č. distancirani mladostniki z ogroženo avtonomijo

Slika 7: *Profili osamosvajanja in deleži mladostnikov*

Več kot tretjino vzorca so predstavljali mladostniki, ki so poročali o močni povezanosti s starši, hkrati pa svoje avtonomije niso zaznavali kot ogrožene. To so mladostniki, ki so ocenili, da še vedno v precejšnji meri potrebujejo oporo staršev, prav tako pa še vedno precej idealizirajo starše. Poročali so o visoki meri integracije čustvene povezanosti in avtonomije v odnosu s starši, v odnosu pa niso zaznali čustvenega nadzora s strani staršev, niso zanikali potrebe po navezanosti, niso bili ambivalentni in niso kazali strahu pred izgubo ljubezni staršev. Ta profil je bil najpogosteje zastopan v skupinah zgodnjih in srednjih mladostnikov. Mladostniki z omenjenim profilom so med vsemi štirimi skupinami zaznavali starše kot čustveno najbolj oporne. Prav tako so najvišje med vsemi skupinami ocenili stopnjo

vedenjskega nadzora staršev (védenje o mladostnikovih dejavnostih), v primerjavi z ostalimi skupinami pa so zaznavali najmanj psihološkega nadzora staršev.

Osamosvojeni mladostniki so v manjši meri kot prva skupina poročali o potrebi po starševski čustveni opori, idealizaciji staršev in strahu pred njihovo izgubo ljubezni. V nekoliko večji meri pa so poročali o zanikanju potrebe po navezanosti ter čustvenem nadzoru staršev, vendar so bili ti rezultati znatno nižji kot v dveh skupinah mladostnikov z ogroženo avtonomijo. Individualiziran profil je bil najbolj izražen v skupini poznih mladostnikov, najmanj pa v skupini zgodnjih mladostnikov.

Ambivalentni mladostniki v tretji skupini so zmerno izražali tako potrebo po opori staršev in idealizacijo staršev kot tudi močno zanikanje potrebe po odvisnosti, strah pred čustvenim nadzorom staršev, ambivalentnost v odnosu (potrebo po povezanosti, hkrati pa pričakovanje, da starš te potrebe ne bo izpolnil) in strah pred izgubo ljubezni staršev v primeru neizpolnjevanja njihovih pričakovanj. Profil je torej kombinacija izražene odvisnosti, visokih prizadevanj po čustvenem ločevanju, pa tudi anksiozne ambivalentnosti v odnosu. Med starostnimi skupinami je bil »ambivalenten« profil najbolj značilen za skupino zgodnjih mladostnikov, čeprav manj pogost kot prvi »s starši povezan« profil. Skupina ambivalentnih mladostnikov je med vsemi skupinami poročala o najvišji meri psihološkega nadzora staršev, v primerjavi s prvima dvema skupinama pa tudi o nižji ravni čustvene opore staršev.

Najmanj zastopana skupina je bila skupina distanciranih mladostnikov z ogroženo avtonomijo. Ta skupina je poročala o manjši potrebi po opori staršev in idealizaciji le-teh kot ostale skupine, visoki ravni potrebe po zanikanju odvisnosti in strahu pred čustvenim nadzorom staršev, hkrati pa je ta skupina poročala tudi o nizki ravni ambivalentnosti in strahu pred izgubo ljubezni staršev. Distancirani mladostniki so med vsemi skupinami poročali o najnižjem vedenjskem nadzoru staršev.

Podobne tipologije profilov osamosvajanja so prepoznali tudi tuji raziskovalci, npr. na vzorcu severnoameriških (Delaney, 1996) in nemških (Kruse in Walper, 2008) mladostnikov. Tudi v teh dveh tujih študijah avtorji ugotavljajo, da večina mladostnikov pripada profilom neogrožene avtonomije. Večina mladostnikov doživlja dovolj čustvene opore v odnosu s starši in ne zaznava težav v čustvenem ločevanju. V nadaljnjih raziskavah bi bilo smiselno bolj poglobljeno proučevati povezanost posameznih profilov osamosvajanja s psihološko prilagojenostjo mladostnikov ter izvajati vzdolžne raziskave iz mladostništva v obdobje prehoda v odraslost. Zanimivo bi bilo izvedeti, če se ambivalentnost in distanciranost pri nekaterih mladostnikih ohranja tudi v kasnejših starostnih obdobjih ter kako je ta odnos povezan s kakovostjo odnosov v ostalih socialnih kontekstih. Nekateri podatki

kažejo, da so ti odnosi pri ambivalentnih in distanciranih posameznikih, vsaj v mladostniškem obdobju, nekoliko manj kakovostni, npr. v vrstniški skupini in v odnosu z učitelji. Vendar so bile razlike v kakovosti teh odnosov v primerjavi z bolj prilagojenimi profili osamosvajanja v praktičnem smislu majhne (Puklek Levpušček in Gril, 2010). Zanimivo pa je tudi vprašanje, če »s starši povezan« profil osamosvajanja ostaja psihološko prilagojen tudi v obdobju prehoda v odraslost. Je visoko izražena potreba po opori staršev ter harmoničnost (nekonfliktnost) v odnosu s starši najboljša »vstopnica« za kasnejši zrel odnos s starši ter avtonomno delovanje mlade odrasle osebe? Delaney (1996), denimo, opozarja, da je povezan odnos s starši, ki se skozi mladostništvo ne spreminja, prej ovira na poti v odraslost, zmerne stopnje konfliktnosti s starši v mladostniškem obdobju pa so tudi pokazale prilagoditveno funkcijo kasneje, v smislu pravočasne selitve mladih ljudi od doma (Seiffge-Krenke, 2006).

3.3 Odnos s starši na prehodu v odraslost

Na prehodu v odraslost se odnosi s starši izboljšajo, postanejo bolj sproščeni, konfliktnost se zmanjša, starši in odrasli otroci lahko postanejo celo čustveno bolj povezani kot v mladostniškem obdobju (Aquilino, 2006). Odraščajoči otrok spreminja svoj pogled na vlogo starša, spreminja pa se tudi starševsko doživljanje in vedenje do lastnega otroka. Mladi odrasli bolje razumejo perspektivo staršev in sprejemajo tudi njihove druge življenjske vloge, ne le vloge staršev. Odnos s starši pojmujejo kot odnos odraslih oseb, ne več izključno kot odnos med starši in otroki. Zgodnja dvajseta leta so tudi starostno obdobje, ko imajo mladi precej svobode pri odločanju, kako bodo živeli, s kom se bodo družili, kakšen življenjski slog bodo privzeli, socialni nadzor pa je nizek. Starši namreč nimajo več takšne moči odločanja v odnosu do svojih otrok, kot so jo imeli v otroštvu in mladostništvu, prav tako pa mlade na prehodu v odraslost večinoma še ne omejujejo partnerske obveznosti, obveznosti do otrok in delodajalcev (Aquilino, 2006; Arnett, 2007). Odnos s starši se na prehodu v odraslost v nekaterih vidikih v večji meri razlikuje od odnosa v obdobju mladostništva kot se slednji razlikuje od odnosa s starši v otroškem obdobju. Na prehodu v odraslost (vsaj v zahodnoevropskem in severnoameriškem prostoru) se namreč pomembno poveča pogostnost selitev mladih ljudi od doma. Mladi ustvarjajo lastno gospodinjstvo in niso več pod vsakodnevnim vplivom in nadzorom staršev. Arnett (2004) tako ugotavlja, da je izogibanje vsakodnevni vplivanju staršev na njihova življenja primarna motivacija mladih odraslih pri odločitvi, da se odselijo od doma. Ko se odselijo, mladi lažje prevzemajo nadzor nad svojim zasebnim življenjem, imajo pa tudi večji nadzor nad tem, katere informacije o njih bodo dostopne staršem. Selitev od doma torej pomeni tudi več svobode pri

uravnavanju lastnega življenja (Arnett, 2007). Ker so mladi od staršev ločeni, se takšni samostojnosti lažje prilagodijo tudi starši. Starši mladih odraslih, ki ostanejo doma, se pogosto ne morejo upreti skušnjavi, da ne bi še dalje, vsaj pri določenih stvareh, nadzorovali življenja svojih otrok. »Dokler boš pod mojo streho ...« in »Dokler te jaz hranim ...« sta značilna odziva staršev, ko se odrasli otroci upirajo vprašanjem staršev o času prihoda domov, poizvedovanju o študiju, partnerski zvezi, prostem času, porabi denarja, zahtevah po pomoči v gospodinjstvu ipd. V takšnih primerih lahko konfliktnost med starši in zdaj že odraslimi otroki ostaja na podobni ravni, kot je bila v obdobju mladostništva. Mladi odrasli, ki ostanejo doma, se pritožujejo zlasti nad pretirano čustveno navezanostjo staršev, nezadovoljenimi potrebami po privatnosti in starševsko vsiljivostjo (Aquilino, 2006). Vendar pa niso le starši tisti, ki težko spreminjajo svoj skrbniški in zaščitniški odnos, kadar odrasli otroci še vedno živijo z njimi. Tudi odrasli otroci (vsaj v zahodnih kulturah) se lahko doma še naprej obnašajo nezrelo in odvisno, imajo težave pri vzpostavljanju stabilnih intimnih odnosov in ne prevzemajo polne življenjske odgovornosti (Clemens in Axelson, 1985; Kins in Beyers, 2010). V študiji belgijskih raziskovalcev E. Kins in Beyersa (2010) se je pokazalo, da se mladi v starosti od 22 do 23 let, ki še živijo s starši, ocenjujejo kot manj odrasle, v enoletnem obdobju pa so tudi manj napredovali v zaznavanju lastnega statusa odraslosti v primerjavi z mladimi, ki so od staršev odseljeni. Kot manj odrasli so se mladi, ki živijo pri starših, v primerjavi z vrstniki, ki so od doma odseljeni, doživljali zlasti na področju finančne neodvisnosti od staršev, doseganja prehodov v vlogah, kot so končana izobrazba, poroka, starševstvo, redna zaposlitev, zmožnost skrbeti za družino in vodenje gospodinjstva ter nekaterih vidikov medsebojne odvisnosti, kot so »sprejemati vseživljenjske obveze do drugih« in »imeti dolgotrajno ljubezensko razmerje«. V študiji se je tudi pokazalo, da so udeleženci, ki so poročali o finančni neodvisnosti od staršev ter so odnos s starši zaznavali kot »odnos med dvema enakovrednima odraslimi« in se niso doživljali kot pretirano čustveno navezani na starše, poročali tudi o višjem psihološkem blagostanju. Bili so bolj zadovoljni z življenjem in so navajali manj simptomov depresivnosti kot njihovi vrstniki, ki omenjenih meril odraslosti še niso dosegli.

Slovenija v tem kontekstu zaseda posebno mesto, saj ima med državami članicami EU najvišji odstotek mladih, starih med 18 in 34 let, ki še živijo s starši (več kot 50 %). Kot ugotavljajo avtorji nacionalne raziskave Mladina 2010, v kateri je bilo anketiranih 1257 mladih Slovencev v starostnem razponu od 15 do 29 let (Lavrič idr., 2010), se je delež mladih v starosti od 25 do 29 let, ki živijo s starši, v 10-letnem obdobju enakomerno povečal ne glede na zaposlitveni status (redno zaposlen za nedoločen/določen čas, samozaposlen, redno honorarno delo, nima rednega dela).

Tudi med mladimi, ki imajo redno zaposlitev za nedoločen čas, je 60 % takšnih, ki še vedno živijo s starši. Kakovost odnosa s starši je na precej visoki ravni (84,5 % anketiranih je ocenilo svoje odnose z mamo kot dobre ali zelo dobre; v primeru očeta je bil ta delež 76,4 %). V raziskavi Mladina 2010 avtorji tudi ugotavljajo, da mladi, ki živijo doma, ne doživljajo bistvene prikrajšanosti v smislu kratenja osebne svobode ali pomanjkanja prostora (slednje zlasti velja, če starši živijo v hiši), prav tako ne poročajo o manjši pripravljenosti sprejemanja življenjskih odgovornosti kot njihovi vrstniki, ki živijo ločeno od staršev. Tudi v naši mednarodni študiji, v katero so bili vključeni avstrijski, slovenski in severnoameriški študentje, nismo ugotovili bistvenega učinka načina bivanja (pri starših ali na svojem) na zaznan status odraslosti (glej drugo poglavje). Podrobnejša analiza razlik med študenti, ki živijo doma, in študenti, ki živijo na svojem, v posameznih doseženih merilih odraslosti je pokazala le dve razliki: študenti, ki ne živijo doma, v večji meri navajajo, da so zmožni voditi samostojno gospodinjstvo in da so v večji meri finančno neodvisni kot njihovi vrstniki, ki še živijo pri starših (Puklek Levpušček in Zupančič, 2010). Pomemben motiv za odhod od doma pri Slovencih je verjetno začetek življenja v partnerski skupnosti in rojstvo otroka, kar kažejo tudi podatki Eurostata na ravni celotne EU (Choroszewicz in Wolff, 2010). Vendar slovenski raziskovalci ugotavljajo, da mladi vse bolj v kasnejša leta odlagajo tudi prehod v skupno partnersko življenje (Lavrič idr., 2010).

V slovenskih študijah torej ni zaslediti bistvenih povezav med kakovostjo odnosa s starši, načinom bivanja in samozaznano odraslostjo pri mladih na prehodu v odraslost, kot to ugotavljajo v raziskavah nekaterih držav zahodne kulture (npr. Aquilino, 2006; Clemens in Axelson, 1985; Kins in Beyers, 2010). Vendar je potrebno poudariti, da v slovenskem prostoru nimamo vzdolžnih raziskav, ki bi ugotovljale možne spremembe v odnosu s starši skozi obdobje mladostništva in prehoda v odraslost ter učinke teh sprememb na kasnejšo psihološko prilagodjenost mladih posameznikov. Primer takšne raziskave je, denimo, raziskava nemške avtorice I. Seiffge-Krenke (2007), ki je v svoji 11-letni študiji proučevala, kako so odnosi staršev z mladostniki v Nemčiji povezani s kasnejšimi vzorci selitve od doma. Mladostniki in njihovi starši so bili vključeni v raziskavo, ko so bili prvi stari 14 let. Raziskovalka je opredelila povprečno starost pravočasnega odhoda od doma (angl. »in-time leavers«), in sicer 21 let za ženske in 23 let za moške. Za omenjeno skupino mladih je v svoji dolgoletni študiji ugotovila, da so v zgodnjem mladostništvu imeli povečano raven konfliktnosti s starši, vendar se je ta znižala v obdobju poznega mladostništva. Za skupino mladih, ki so se pravočasno odselili, je bilo tudi značilno, da sta starševska opora in spodbujanje samostojnosti otrok naraščala skozi leta mladostništva. Nasprotno je bila za skupino mladih, ki so pri 25 letih še vedno

živeli doma, značilna nizka raven konfliktnosti s starši skozi celotno obdobje mladostništva, vendar tudi z manj starševskih spodbud k samostojnosti. Potrebno pa je omeniti, da so tako starši kot mladostniki v omenjeni nemški raziskavi poročali o razmeroma nizki ravni medsebojne konfliktnosti ter o precej visoki družinski kohezivnosti in spodbujanju samostojnosti otrok skozi celotno obdobje mladostništva. Vzdolžna raziskava je tako podprla predpostavko, da se preoblikovanje odnosa mladostnika s starši ponavadi dogaja v povezanem in opornem družinskem vzdušju. Vendar avtorica zaključuje, da ima določena raven konfliktnosti s starši v obdobju mladostništva prilagoditveno funkcijo. Nizko stopnjo konfliktnosti s starši, ki jo je ugotovila pri skupini mladih, ki so pri 25 letih še vedno živeli s starši, pa je označila kot znak disfunkcije v družinskem delovanju. Pot k samostojnemu življenju zahteva raziskovanje in eksperimentiranje mladega posameznika, da lažje ugotovi, kakšen življenjski slog mu ustreza, komu in čemu se želi obvezati, kaj želi in česa ne želi početi. Iskanje lastne življenjske poti lahko povzroči tudi razkorak med pričakovanji staršev in mladostnikovimi željami, kar lahko vodi v občasna družinska nesoglasja. Vendar se funkcionalnost družinskega sistema, po mnenju nemške raziskovalke, kaže prav v tem, da kljub občasnim konfliktom starši znajo prepoznati razvojne potrebe svojih odraščajočih otrok po samostojnem odločanju in so se v svojih vlogah in komunikaciji z otroki zmožni temu prilagoditi.

Sklenemo lahko, da večina staršev v splošnem spreminja svoj pogled na odnos z odraščajočim otrokom. Postajajo manj zaščitniški in »vzgojni«, tudi sami si v komunikaciji prizadevajo upoštevati pravila enakopravne komunikacije med odraslimi posamezniki. Spremembe v odnosu so torej dvosmerne in zahtevajo prilagajanje tako staršev kot otrok. Spreminjajo se miselne predstave o članih družine (njihovih razvojnih potrebah, življenjskih vlogah), pričakovanja glede vedenja in prevzemanja odgovornosti ter razumevanje odnosa med starši in odraščajočim otrokom, komunikacija pa postaja manj hierarhična ter bolj simetrična in uravnotežena.

Prepričanja staršev in njihovih odraslih otrok o tem, kaj tvori samostojnost mladega odraslega posameznika in če je bivanje na svojem pomemben del samostojnosti odrasle osebe, so v veliki meri pogojena tudi z družbenimi pojmovanji. V zahodnem svetu so individualizem, zasebnost in samostojno življenje visoko poudarjene vrednote. Takšne vrednote so poudarjene tudi v družinski komunikaciji zahodne kulture že pred prehodom otrok v odraslost. Kažejo se v starševskih prizadevanjih, da bi otroci osebne odločitve postopno vse bolj prevzemali v svoje roke. Samostojnost se tako najprej razvija na vedenjskem področju. Zgodnji mladostniki v zahodnih kulturah poročajo, da jim starši v veliki meri dopuščajo samostojne odločitve na področju zunanjega videza, interesnih dejavnosti, prostega časa,

druženja z vrstniki, izbire intimnega partnerja, zaznana samostojnost pri odločanju pa narašča s starostjo mladostnikov (Goossens, 2006; Puklek Levpušček, 2001). Odras družbenih pojmovanj je tudi skladnost v prepričanjih staršev in njihovih odraslih otrok o tem, kaj so najpomembnejši označevalci odraslosti. Ti so: prevzemanje odgovornosti za svoja dejanja, sprejemanje neodvisnih odločitev in finančna samostojnost (Arnett, 2001). Starši tako s spodbujanjem omenjenih vedenj na implicitne in eksplicitne načine posredujejo tudi vrednote samostojnosti in individualizma v procesu otrokove socializacije.

3.4 Pozna selitev od doma v Sloveniji

Obdobje prehoda v odraslost je čas mnogih življenjskih prehodov, ki pred mladega posameznika postavljajo nove življenjske odgovornosti in obveznosti. Z začetkom študija ali dela mnogi mladi ljudje zapustijo dom in se preselijo v mesto, v katerem študirajo ali se zaposlijo, nekateri ustvarjajo prve izvenzakonske partnerske skupnosti, manj pa je takšnih, ki se v tem življenjskem obdobju že odločajo za poroko, družino ali so redno zaposleni (sploh za nedoločen čas).

V splošnem se mladi ljudje v Sloveniji zelo pozno selijo od doma, kar je razvidno tudi iz statističnih podatkov Eurostata (Eurostat Press Office, 2009). V letu 2007 je bila povprečna starost moških in žensk v času, ko so zapustili dom staršev, zelo različna glede na državo članico EU, v kateri mladi odrasli živijo. Povprečna starost moških ob selitvi od doma staršev je bila najnižja na Finskem (23,1 let), sledita Francija in Nizozemska (24,2 let). Najvišjo povprečno starost moških ob selitvi od doma zasledimo v Bolgariji in Sloveniji (31,5 let) ter Italiji (30,9 let). Podobno velja za podatke pri ženskem delu populacije. Najnižjo povprečno starost žensk ob selitvi od doma staršev zasledimo na Finskem (22 let), v Franciji (23,1 let) ter na Nizozemskem (23,2 let), največ pa so ob preselitvi stare ženske na Slovaškem in v Sloveniji (29,6 let) ter Italiji (29,5 let). Avtorji slovenske nacionalne raziskave Mladina 2010 ugotavljajo, da se je delež mladih med 25. in 29. letom, ki živijo v skupnem gospodinjstvu s starši, povečal v obdobju 2000–2010 iz 44,4 % na 66,2 % (Lavrič idr., 2010). Mladi Slovenci v obdobju do 30. leta starosti torej precej kasneje v ustvarjanju samostojnega gospodinjstva v primerjavi z vrstniki iz drugih držav EU in so po času selitve od doma bolj podobni mladim iz južne in nekaterih delov vzhodne Evrope kot mladim v Zahodni Evropi in ZDA.

V okviru mednarodnega projekta »Prehod v odraslost in osamosvajanje: primerjava med Avstrijo, Slovenijo in ZDA« (projekt je opisan na str. 39) smo opravili raziskavo, v kateri smo, med drugim, študente spraševali o značilnostih njihovega bivanja,

stikov z izvorno družino, pogostnosti obiskov družine ter pričakovani starosti doseganja nekaterih tradicionalnih mejnikov odraslosti, kot so stalna zaposlitev, odselitev od doma, finančna samostojnost, poroka ter starševstvo.

Primerjalni podatki o bivanjskih značilnostih in stikih z izvorno družino študentov iz treh držav so predstavljeni v tabeli 9. Kot je razvidno iz tabele, živi približno dve tretjini slovenskih študentov v vzorcu doma, tretjina študentov pa drugje. Delež slovenskih študentov, ki živijo doma, je bistveno višji kot v primerjalnih vzorcih avstrijskih in severnoameriških študentov. V slednjih dveh državah živi doma nekaj več kot tretjina vseh študentov. Študenti, ki ne živijo več doma, si večinoma delijo stanovanje z drugimi študenti, živijo v študentskem domu ali v skupnem gospodinjstvu s partnerjem/partnerko, med avstrijskimi študenti pa je tudi veliko takšnih, ki živijo s partnerjem/partnerko ali sami. Med slovenskimi in avstrijskimi študenti, ki so se odselili od doma, jih največ živi v najemniških stanovanjih, ki jih delijo z drugimi študenti, medtem ko največ severnoameriških študentov v vzorcu živi v študentskem domu (kampusu). Med študenti treh držav je največ študentov, ki živijo s partnerjem/partnerko ali sami, avstrijskih, medtem ko sta za severnoameriške študente takšna načina bivanja malo prisotna. Tudi med slovenskimi študenti jih le šest odstotkov živi samih. Največ študentov iz treh držav ima stike z družino (preko telefona, elektronske pošte ...) večkrat na teden, vsaj petina slovenskih in četrtnina avstrijskih in severnoameriških študentov pa celo vsak dan. Študenti treh držav pa se razlikujejo v pogostnosti obiskov družine. Starše najpogosteje obiskujejo slovenski študenti, najmanj pogosto pa severnoameriški. Ti v povprečju obiskujejo starše enkrat na dva tedna, enkrat na mesec ali manj kot enkrat na mesec. Nasprotno pa tri četrtine slovenskih študentov v vzorcu obiskuje družino enkrat na teden ali enkrat na dva tedna.

Za slovenske študente na prehodu v odraslost velja, da še ne živijo popolnoma samostojnega življenja. Vsaj na finančnem področju so še precej odvisni od izvorne družine. Četrtnina jih je v raziskavi poročala, da so popolnoma finančno odvisni od svojih staršev, skoraj polovica pa, da nekaj denarja zaslužijo, vendar so večinoma še vedno odvisni od staršev, delno pa se preživljajo s štipendijami. Šest odstotkov študentov je odgovorilo, da so popolnoma finančno neodvisni od staršev (Puklek Levpušček in Zupančič, 2010). Zanimivo je dejstvo, da tudi največ (tj. tretjina) študentov ostalih dveh držav poroča, da sicer zaslužijo nekaj denarja, vendar so večinoma še vedno odvisni od staršev. Tudi v severnoameriškem in avstrijskem vzorcu jih je manj kot 5 odstotkov popolnoma finančno samostojnih.

Tabela 9: *Odgovori študentov o bivanjskih značilnostih in stikih z izvorno družino² v Sloveniji (SLO), Avstriji (AVS) in ZDA (v %)*

Odgovori študentov	SLO	AVS	ZDA
Prebivališče			
Skupaj s starši	66,3	39,5	39,3
Drugje			
- stanovanje delim s študenti	49,3	34,9	29,8
- živim v študentskem domu	23,9	17,5	58,8
- živim s partnerjem/partnerko	16,4	24,6	3,8
- sam/-a	6,0	21,4	3,1
Stiki z izvorno družino			
Vsak dan	20,9	27,0	27,5
Večkrat na teden	56,7	46,0	42,7
Enkrat tedensko	19,4	19,0	26,0
Vsaka dva tedna	1,5	0	2,3
Enkrat na mesec	1,5	0	1,5
Manj kot enkrat na mesec	0	1,6	0
Nekajkrat na leto	0	0,8	0
Pogostost obiskov družine²			
Vsak dan	1,5	0,8	0
Večkrat na teden	13,4	4,8	1,5
Enkrat na teden	41,8	28,6	11,5
Vsaka dva tedna	34,3	18,3	32,8
Enkrat na mesec	6,0	23,0	26
Manj kot enkrat na mesec	1,5	10,3	19,1
Nekajkrat na leto	1,5	11,1	6,1
Enkrat ali dvakrat na leto	0	3,2	3,1

Za študente sodobnih postindustrijskih držav je torej značilna t. i. polavtonomija (angl. »semiautonomy«). Mnogi med njimi sicer živijo stran od staršev, vendar se tudi pogosto vračajo domov in ne prevzemajo vseh odgovornosti, ki so značilne za osebe, ki živijo polno neodvisno življenje. Prav tako se mnogi mladi, ki sicer del svojega življenja med študijem preživijo v samostojnem gospodinjstvu, po diplomi

² Študentje, ki ne živijo doma.

ali nedokončanem študiju vračajo domov, sploh kadar ne najdejo zaposlitve ali pride do razpada partnerske skupnosti.

Postavlja se vprašanje, zakaj se v Sloveniji mladi ljudje, v primerjavi z vrstniki iz ostalih razvitih držav, tako pozno odločajo za selitev od doma oz. mnogi tudi ustvarjajo lastno družino pod streho staršev. Pogosto se kot temeljni razlog za podaljšano bivanje s starši omenjajo ekonomski vzroki, kot so nezaposlenost, zaposlitev za določen delovni čas, draga najemniška stanovanja, nespodbudna socialna in stanovanjska politika za mlade ipd. Nezaposlenost je problem zlasti v skupinah mladih z nižjo izobrazbo (po podatkih Eurostata je bila v letu 2009 stopnja nezaposlenosti mladih v Sloveniji med 25. in 34. letom starosti 12,6 % v skupini z nižjo izobrazbo, 7,2 % v skupini s srednjo izobrazbo in 4,6 % v skupini z visoko izobrazbo), vendar so deleži nezaposlenosti omenjene starostne skupine pod povprečjem EU27 (vir: Eurostat Press Office, 2009). Morda pa še večji problem kot sama nezaposlenost mladih v Sloveniji predstavlja zaposlitev mladih za določen delovni čas, kar povečuje psihološko negotovost ter tesnobo mladih zaradi možne izgube službe in s tem povezane izgube ali zmanjšanja finančnih virov. Slovenija ima v primerjavi s povprečjem ostalih držav EU višji delež mladih do 29. leta starosti, ki so zaposleni za določen delovni čas. Podatki za EU27 v letu 2008 kažejo, da je v starostni skupini od 15 do 24 let v povprečju 39,4 % mladih, ki so zaposleni za določen delovni čas (v Sloveniji 69,8 %), v naslednjih starostnih skupinah pa nato ta odstotek upada v vseh državah EU (razen Grčije): v obdobju od 25 do 29 let je v povprečju 20,9 % mladih Evropejcev zaposlenih za določen delovni čas (v Sloveniji 31,5 %), v obdobju od 30 do 54 let pa 9,2 % (v Sloveniji 7,7 %).

V raziskavi smo študente treh držav tudi spraševali, pri kateri starosti predpostavljajo, da bodo dosegli pomembne življenjske mejnike (prva stalna zaposlitev, odselitev od staršev, finančna osamosvojitve, poroka, starševstvo). Omenjeni podatki so predstavljeni v tabeli 10. Slovenski študenti, denimo, v povprečju menijo, da se bodo prvič stalno zaposlili, odselili od staršev in finančno osamosvojili okoli 26. leta, poroka in starševstvo pa naj bi se v povprečju zgodila pri 28. letu. Pričakovanja avstrijskih študentov pri doseganju omenjenih mejnikov so bila precej podobna slovenskim, zlasti na področju predpostavljene starosti prve stalne zaposlitve, finančne osamosvojitve od staršev in poroke. Vendar pa se avstrijski študenti razlikujejo od slovenskih v predpostavljeni starosti odselitve od doma. Avstrijski študenti menijo, da se bodo odselili od doma v zgodnejših letih, kot to mislijo slovenski študenti. Starost, pri kateri pričakujejo, da bodo postali starši, pa so avstrijski študenti postavili še v kasnejša leta kot slovenski, tj. na začetek tridesetih. Pri vseh omenjenih življenjskih mejnikih so bili severnoameriški študenti tisti, ki so

predpostavili, da jih bodo dosegli v zgodnejših letih kot njihovi vrstniki v Avstriji in Sloveniji. Vsi so lahko pri omenjenem vprašanju tudi dopisali starost, pri kateri so določeni mejnik že dosegli. Odstotki študentov treh držav, ki so posamezne mejnike že dosegli, se niso bistveno razlikovali, razen pri mejniku »odselitev od staršev«. Pri tem mejniku je 59 % avstrijskih in 41 % severnoameriških študentov poročalo, da so se že odselili od staršev. Pri tem je največ severnoameriških študentov kot čas odselitve od doma navedlo starost 18 let, največ avstrijskih študentov pa starostni interval med 18. in 20. letom. Med slovenskimi študenti je bilo 14 % takšnih, ki so poročali, da so omenjeni mejnik že dosegli.

Tabela 10: *Povprečna starost, ki so jo študenti v Sloveniji (SLO), Avstriji (AVS) in ZDA navajali na vprašanje »Koliko boste po vašem mnenju stari, ko boste dosegli naslednje mejnike?«*

Mejniki	SLO	AVS	ZDA
Prva stalna zaposlitev	26,3	27	24,1
Odselitev od staršev (življenje na svojem)	26,5	23,7	22,2
Finančna osamosvojitve od staršev	25,7	25,6	23,3
Poroka	28,4	29	25,5
Postati starši	28,6	29,9	27,8

Gotovo so razlogi za podaljšano bivanje s starši v veliki meri ekonomske narave: mladi, ki ostanejo doma, se izognejo plačevanju dragih stroškov za npr. najemniška stanovanja, zaposleni za določen čas ali tisti, ki opravljajo priložnostna dela, imajo zagotovljeno bivanje tudi v primeru izgube službe, mnogi mladi zaposleni začnejo varčevati denar za lastniško stanovanje. Choroszevicz in Wolf (2010) poleg materialnih pogojev za ustvarjanje samostojnega gospodinjstva navajata tudi ostale vzroke, ki verjetno vplivajo na podaljševanje življenja doma pri starših. To so: vključenost mladih v izobraževanje, okoliščine bivanja pri starših in razdalja do mesta izobraževanja (npr. majhnost države, ki omogoča dnevne migracije na delo in v šolo, je dejavnik počasnejšega odseljevanja mladih, ugodne bivanjske okoliščine doma znižujejo motivacijo za preselitev), uspešnost staršev pri prilagajanju na novo življenjsko obdobje otroka (zagotavljanje osebne avtonomije mladih) ter oblikovanje partnerske skupnosti v skupnem gospodinjstvu. Omenjenim dejavnikom bi lahko dodali tudi nekatere psihološke razloge: podaljšano bivanje s starši je lahko tudi odraz samoosredotočenosti mladih v tem obdobju in miselnosti, da se resne življenjske obveznosti pričenjajo šele v poznih dvajsetih letih. Mnogi mladi raje nameenjajo zaslužen denar za dobrine in dejavnosti, v katerih uživajo in predstavljajo

pomemben del njihovega življenjskega sloga, kot za drage najemnine ali skrb za družino. Prisluzen denar namenjajo za dodatno izobraževanje, nakup materialnih dobrin (npr. avto, oblačila, računalnik, mobilni telefon), potovanja, interesne dejavnosti (npr. šport, obiski koncertov) in druženje s partnerjem in prijatelji. Na psihološki ravni tako odlagajo prevzemanja odgovornosti, ki po tradiciji sodijo v svet odraslosti: ustvarjanje lastnega doma, zmožnost prevzemanja skrbi za lastno družino, odrekanje lastnemu ugodju zaradi skrbi za drugega. Sodobne družbe omogočajo mladim, da prevzemajo tradicionalne vloge odraslega, kot so polna zaposlitev, partnerska skupnost, ustvarjanje družine kasneje, kot se je to dogajalo nekoč (Arnett, 2007). Mladi tudi po dvajsetem letu še naprej raziskujejo svojo osebno in socialno identiteto (angl. »self-exploration«) in eksperimentirajo z različnimi življenjskimi praksami. Morda se še bolj kot v mladostniškem obdobju ukvarjajo z identitetnimi vprašanji, kot so npr.: kaj želijo v življenju početi, s katero vrsto dela se želijo ukvarjati, katere lastnosti pričakujejo pri osebi, s katero bodo ustvarjali dolgoročno partnersko skupnost ipd. Verjetno je liberalni družbeni pogled na mlade na prehodu v odraslost tudi odraz dejstva, da sodobne tehnološko razvite družbe veliko vlagajo v razvoj visoko izobražene in kvalificirane delovne sile. To pa pomeni, da mladi tudi svoje pomladostniško obdobje preživijo v študijskih klopih in se po diplomi posvetijo še specializaciji na delovnih področjih. Mnogi mladi se po koncu srednje šole raje odločajo za študij kot za vstop na trg dela, saj se zavedajo, da so možnosti za zaposlitev omejene, prav tako pa jim višja izobrazba lahko nekoč v prihodnosti prinese boljši dohodek in višji družbeni položaj. Na drugi strani gospodarska podjetja dajejo prednost mladim ambicioznim ljudem, od katerih pričakujejo predanost podjetju, posvečanje poslu kot osrednji življenjski dejavnosti, s čim manj dodatnimi življenjskimi obveznostmi, ki pomenijo manjšo produktivnost na delovnem mestu (npr. mlada mama se ne more povsem posvetiti le poslu, tudi v službi je morda z mislimi pri otroku) ter večjo odsotnost z dela (npr. bolniški staleži zaradi bolnih otrok). Tudi družbena klima je torej naravnana na »podaljševanje mladosti« in dovoljuje kasnejše prevzemanje tradicionalnih odgovornosti odraslega človeka kot nekoč.

Eden od načinov proučevanja vzrokov za podaljšano bivanje pri starših je ugotavljanje stališč posameznikov do omenjene problematike. Mlade odrasle, denimo, sprašujemo, kateri so po njihovem mnenju razlogi za podaljšano bivanje pri starših. Eno večjih takšnih raziskav predstavlja raziskava Eurobarometra v letu 2007, v kateri so raziskovalci izvedli približno 1000 telefonskih intervjujev z mladimi v vsaki izmed držav EU (podatki v Eurostat Statistical Books, 2009). Na vprašanje *»Kateri je po vašem mnenju poglavitni razlog, da mladi živijo doma s starši dlje kot nekoč?«* je največ mladih Evropejcev (v starosti od 15 do 30 let) izbralo odgovor *»ker si mladi ljudje ne morejo privoščiti selitve od doma«*. V povprečju je tako odgovorilo 44 % mladih

Evropejcev, mladi v Sloveniji pa so v povprečju nekoliko pogosteje izbirali ta odgovor kot njihovi vrstniki v ostalih evropskih državah. Naslednji najpogostejši odgovor mladih Evropejcev (v povprečju 28 %) je bil *»ker na voljo ni dovolj cenovno ugodnih stanovanj«*. Manj pogosto so mladi Evropejci izbirali odgovore, ki ne sodijo v kategorijo socialno-ekonomskih razlogov. Tako je v povprečju 16 % mladih iz različnih evropskih držav izbralo odgovor *»ker tako živimo bolj udobno brez obveznosti«*. Mladi Slovenci so ta odgovor izbirali v bistveno manjšem številu, kot je bilo evropsko povprečje. Nadalje je manj kot 10 % mladih ljudi v večini evropskih držav odgovorilo, da je glavni razlog za podaljšano bivanje doma *»kasnejša poroka kot nekoč«*. Vsekakor pa vzrok za podaljšano bivanje doma ni *»finančna skrb za starše«*, saj je tak odgovor v povprečju podalo manj kot 3 % mladih Evropejcev.

Podobne rezultate je v svoji študiji dobila tudi A. Durjava (2009), ki je ugotovljala stališča mladih odraslih v Sloveniji do podaljšanega bivanja pri starših, prav tako je v raziskavo vključila tudi stališča staršev do omenjene problematike. Na vzorcu 52 mladih odraslih, v starosti od 25 do 29 let, in njihovih mater je avtorica ugotovila, da je neugodna socialno-ekonomska situacija po mnenju udeležencev raziskave najpomembnejši razlog podaljšanega bivanja doma. Nadalje so se tako mladi odrasli kot njihove matere strinjali, da je vzrok za podaljšano bivanje doma želja mladih ljudi po nadaljnjem udobnem življenju doma. Pri tem razlogu je sicer opaziti manjšo enotnost v odgovarjanju: veliko udeležencev se je s tem razlogom strinjalo, precej mladih in njihovih mater pa je izrazilo tudi nestrinjanje z njim. Še nekoliko manj so se udeleženci strinjali s trditvijo, da je vzrok za podaljšano bivanje doma nekonflikten odnos mladega odraslega s starši. V strokovni literaturi namreč prevladuje mnenje, da je generacijski razkorak med sodobnimi starši in njihovimi odraščajočimi otroki majhen ali ga sploh ni, da se mladostniki večinoma dobro razumejo s starši, ki jim (sploh matere) predstavljajo najpomembnejšo osebo, pri kateri iščejo oporo pri resnih življenjskih odločitvah ali v čustvenih stiskah, po mnenju mladih ljudi pa jim starši dopuščajo tudi dovolj osebne avtonomije (Collins in Laursen, 2004a; Puklek Levpušček, 2001; Puklek Levpušček in Zupančič, 2007; Ule idr., 2000). Mladi odrasli torej opornemu odnosu, ki so ga deležni doma, in nevmešavanju staršev v njihovo osebno svobodo ne pripisujejo posebne pomembnosti med vzroki podaljšanega življenja v skupnosti s starši. Udeleženci v raziskavi A. Durjave so se najmanj strinjali s trditvijo, da je vzrok za podaljšano ostajanje doma strah mladega posameznika pred neuspehom v procesu osamosvajanja. Tako mladi odrasli kot matere so bili skladni v stališču, da je mladi odrasli zmožen samostojnega življenja in da je odselitev od doma po zaključku šolanja dobra za njegov socialni razvoj. Pri tem so se oboji tudi visoko strinjali s trditvijo, da bi starši mladim odraslim v procesu odselitve nudili vso pomoč in oporo.

Iz rezultatov prej opisane študije lahko sklepamo, da imajo mladi odrasli in njihovi starši podobna stališča o vzrokih podaljšanega bivanja doma, prav tako so oboji skladni v prepričanju, da je selitev od doma pomembna ter da bi mlad človek po vsej verjetnosti v tej svoji nameri dobil potrebno oporo družine. Pa vendar je selitev od izvirne družine pri mladih Slovencih precej pozna. Glede na dejstvo, da Slovenija ne sodi med revnejše države evroobmočja (bruto domači proizvod na prebivalca je v letu 2008 dosegal 91 % evropskega povprečja; od leta 2010 je Slovenija tudi članica kluba najrazvitejših držav, tj. Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD); stopnja tveganja revščine (tudi med mladimi) je pod povprečjem EU), gotovo ne moremo pripisati pozne bivanjske neodvisnosti (v primerjavi z ostalimi evropskimi državami) le socialno-ekonomskim razlogom.

Prehod na trg dela je pomemben dejavnik, ki mlademu posamezniku omogoči ekonomsko neodvisnost in posledično odhod od doma, ustvarjanje lastnega gospodinjstva in pri večini (pogosto šele po 30. letu) tudi bodoče družine. Vendar se tudi mladi odrasli v drugih evropskih državah, podobno kot mladi v Sloveniji, soočajo s težavami, kot so nezaposlenost, nižji dohodki v prvih letih zaposlitve ter visoke cene stanovanj. Po 18. letu otrokove starosti starši povsod po Evropi finančno še vedno pomagajo svojim otrokom, mladi pa pogosto kombinirajo študij in občasno delo ali delo s polnim delovnim časom in študij. Pri tem je pomenljiv kulturni dejavnik, ki ga izpostavljajo Lavrič in sodelavci v raziskavi *Mladina 2010* (Lavrič idr., 2010): evropske države se razlikujejo v sprejemanju tveganja revščine pri mladih ljudeh. Medtem ko je v državah z liberalno usmerjenostjo obdobje tveganja slabše materialne preskrbljenosti zaradi odhoda od doma in začetnega vstopa na trg dela sprejemljivo, je v južnoevropskih državah tovrstno tveganje revščine manj sprejemljivo. Razlog za podaljšano bivanje doma pri mladih Slovencih lahko torej iščemo tudi v nesprejemanju možnosti nižjega življenjskega standarda, ki je v primeru odselitve od doma tudi precej verjeten.

Osamosvajanje mladih na področju ustvarjanja lastnega doma in ekonomske neodvisnosti je torej tudi kulturno pogojeno. Kulturna pogojenost se nanaša na tradicije, ki v neki družbi veljajo za odnose med starši in odraščajočimi otroki ter dajanje prednosti neke družbe neodvisnosti in svobodi ali podaljšani čustveni navezanosti med družinskimi člani. Prav tako je znotraj neke kulture pomembno pojmovanje družine ter obstoj bolj ali manj enakovrednih odnosov med družinskimi člani. Pomembna je tudi usmerjenost države pri zadovoljevanju potreb njenih državljanov. M. Ule in M. Kuhar (2003) v svoji knjigi *Mladi, družina, starševstvo* opisujeta pet modelov prehodov v odraslost, ki jih lahko srečamo v državah blaginje³. To so:

3 Država blaginje označuje socialno-tržno gospodarstvo.

- sredozemski,
- nordijski,
- anglo-ameriški,
- postkomunistični ter
- srednjeevropski model.

Na kratko povzemamo bistvene značilnosti modelov, s posebnim poudarkom na vzorcih selitve od doma in ustvarjanja lastnega gospodinjstva.

Sredozemski model

Za sredozemske države, kot so Italija, Grčija in Španija, je značilna pozna selitev od doma. Mladi ostanejo ekonomsko odvisni od staršev tudi v poznih dvajsetih letih, študirajo dolgo, trg dela pa mladim ni naklonjen. Tako so na primer v obsežni evropski panel študiji ugotovili, da polovica mladih italijanskih žensk več ne živi doma šele pri starosti 27 let, starost, pri kateri približno polovica mladih italijanskih moških več ne živi doma, pa je 30 let (Iacovou, 2001). Sredozemske države nudijo le malo socialnih ugodnosti za mlade ljudi in se zanašajo na medgeneracijske transferje znotraj družine. Mladi se predvsem odločajo za študij blizu kraja bivanja (zlasti v Italiji), živijo doma, kjer imajo poceni bivanje in hrano, v sodobni družini pa lahko uveljavljajo tudi svojo osebno neodvisnost. Starši se zaradi takšne situacije ne pritožujejo, saj tako otroke redno videvajo, značilne so tudi močne čustvene vezi med družinskimi člani. Tudi ko se mladi finančno osamosvojijo, se mnogi ne preselijo na svoje. Tako Sgritta (1998) poroča, da 31,8 % zaposlenih mladih odraslih v Italiji še vedno živi pri starših. Avtor posebej izpostavi, da podaljšano skupno življenje s starši ni le posledica ekonomskih razlogov, ampak tudi vrednot, tradicij in običajev, ki so značilni za to državo. Družine v Italiji in drugod v južni Evropi imajo bolj zaščitniški odnos do svojih otrok kot družine iz ostalih delov Evrope. Pogosto je v teh državah odločilen dejavnik selitve od doma poroka, izvenzakonske skupnosti pa niso tipične.

Nordijski model

Skandinavske države dajejo poudarek na enakopravni delitvi bogastva, z ugodno socialno politiko (študijske štipendije, ugodna posojila) pa mladim omogočajo hitro osamosvajanje. Mladi izvorno družino zapustijo zgodaj (kmalu po srednji šoli), vendar se nujno ne zaposlijo ali začnejo študirati, ampak je dopuščeno tudi eksperimentiranje na področju zasebnega življenja in dela. Študenti so na začetku študija nekoliko starejši (na Švedskem in Finskem). Ker se po srednji šoli odločijo za delo, ne opravijo strogih sprejemnih izpitov na univerzi ali posvetijo nekaj let potovanjem. Na Finskem, denimo, je petina mladih med 15. in 19. letom redno zaposlenih in več kot polovica med 20. in 24. letom starosti (Fadjukoff, Kokko in Pulkkinen, 2007). V

primerjavi z vrstniki iz ostalih evropskih držav se mladi Finci tako tudi precej hitro finančno osamosvojijo. Osebna avtonomija se v skandinavskih državah v sredini dvajsetih let poveže z izvenzakonskim partnerstvom.

Anglo-ameriški model

Ta model je značilen za Kanado, Veliko Britanijo in ZDA. Za razliko od skandinavskih držav je v teh državah bolj prisotna socialna izključenost mladih, državna podpora je nizka, prav tako se družbene vrednote individualizma odražajo v šibki družinski podpori. Poudarek je na posameznikovi samoiniciativnosti; vsak mora sam ugotoviti, kako izkoristiti priložnosti s svojim znanjem, socialnim omrežjem in oporami, ki jih nudijo institucije. Starši so sicer pripravljeni sofinancirati visokošolsko izobraževanje, vendar večina mladih, ki nima premožnih staršev, vzame posojilo ter ob študiju tudi dela. Veliko mladih že v poznem obdobju mladostništva dela polovični delovni čas ali začasno, veliko jih kombinira šolo in delo. Ko mladi zapustijo dom, se velikokrat preselijo v najemniško stanovanje z vrstniki ali (študenti) v študentski kampus, nato sledi življenje v skupnem gospodinjstvu s partnerjem, ki pa je lahko izpuščeno zaradi neposrednega prehoda v zakonsko zvezo. Vendar so dvajseta leta posameznikovega življenja tudi čas nestabilnosti. Vsaj v ZDA je prehod v teh letih tudi obdobje pogoste menjave bivališča, kar naj bi na nek način kazalo, da mladi v tem obdobju preizkušajo različne možnosti, priložnosti na področju izobraževanja, dela in partnerstva. Kraj bivanja menjajo, ker se npr. selijo v času študija (npr. iz študentskega doma v najemniško stanovanje), po letu ali dveh kolidža veliko mladih ljudi opusti študij in se zato preselijo. Okoli 40 % mladih v ZDA se v obdobju prehoda v odraslost ponovno preseli k staršem, vendar za kratek čas (Arnett, 2006). Prav tako v tem obdobju veliko potujejo, raziskujejo druge kraje in dežele, lahko zaradi namena študija ali dela, lahko pa tudi kot spremstvo partnerju ali s težnjo po novih in pustolovskih doživetjih.

Postkomunistični model

Mladi v vzhodnoevropskih državah se še vedno soočajo s posledicami družbenih sprememb konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat se je zgodila velika reorganizacija gospodarstva zaradi ponovnega uveljavljanja zasebne lastnine ter prostih tržnih odnosov. Uspešnost tranzicijskih procesov se zelo razlikuje med državami, zato je težko govoriti le o enem modelu bivanjskih okoliščin mladih ljudi v teh državah. Tudi mladi v postkomunističnih evropskih državah podaljšujejo obdobje izobraževanja, čeprav je stopnja vpisanih na študij še vedno znatno nižja kot v Zahodni Evropi. Zaradi visokih stroškov izobraževanja mladi kombinirajo delo in študij ali tudi prekinejo študij za nekaj

časa. Delež brezposelnih je med mladimi odraslimi precej visok, zlasti med mladimi z nižjo izobrazbo (npr. Češka, Madžarska, Latvija, Slovaška; v Eurostat, 2007). Podobno kot njihovi vrstniki v zahodnoevropskih državah mladi odlašajo s prehodi v tradicionalne vloge, kot so zakonski stan in starševstvo, narašča delež izvenzakonskih skupnosti in otrok, ki so rojeni v taki skupnosti. Mladi v vzhodnoevropskih državah zapuščajo dom zelo pozno, pri tem so podobni mladim v sredozemskih državah. Tako se moški na Češkem in Madžarskem ter v Latviji, Litvi, Poljski, Romuniji in Slovaški odselijo od doma pri povprečni starosti 28,5 do 31,5 let, ženske pa pri 27 do 30 let (Eurostat, 2007).

Srednjeevropski model

V ta model, ki ga nekateri imenujejo tudi konservativen model, se uvrščajo predvsem germanske države, kot so Nemčija, Avstrija, Švica, pa tudi Belgija, Luksemburg in Francija. V modelu je osrednjega pomena blaginja družine. Sistem blaginje podpira mlade ljudi posredno preko podpore družine, ki naj bi pomagala svojim mlajšim članom na poti ekonomskega osamosvajanja. Značilen je visok vpis v nadaljnje izobraževanje, ugodna stanovanjska politika za mlade, neposreden prehod od doma v zakonsko zvezo. V Franciji, ki je manj konzervativna in ima ugodno socialno politiko, veliko mladih živi tudi samih ali v skupnem gospodinjstvu s partnerjem. V nekaterih državah je značilno razmeroma pozno zapuščenje doma (npr. v Belgiji), drugje (npr. v Franciji) pa se mladi precej hitro osamosvojijo.

Kins in Beyers (2010), denimo, poročata o porastu števila mladih ljudi v Belgiji, ki v starosti med 20. in 30. letom še vedno živijo s starši. Medtem ko je 55 % 20- do 24-letnih žensk živelo s starši v letu 1990, je ta odstotek narasel na 64 % v letu 2007. Na splošno več moških kot žensk živi s starši tudi po najstniškem obdobju. Belgijska avtorja ugotavljata, da se je odstotek moških, ki so v dvajsetih letih še živeli pri starših, zviševal bolj postopoma kot pri ženskah (iz 74 % v letu 1990 na 78 % v letu 2007). Tudi število mladih med 25. in 29. letom, ki še živijo s starši, se je v Belgiji zvišalo v obdobju od 1990 do 2007 (iz 14 % na 29 % pri ženskah in iz 28 % na 35 % pri moških).

Značilna srednjeevropska država je Nemčija, ki nima posebej izrazitih mejnikov prehoda v odraslost, kot so povprečna starost pri selitvi od doma, starost pri poroki, starost matere pri rojstvu prvega otroka, zaposlenost mladih (ta je problematična predvsem na vzhodu Nemčije). Vsekakor pa je za Nemčijo značilno, da mladi precej zgodaj sprejemajo odločitve o nadaljnjem šolanju in poklicni poti. Že po četrtem (šestem) razredu se morajo odločiti, na kateri srednji šoli bodo nadaljevali šolanje (Hauptschule, Realschule ali gimnazija), tip šole pa določa, ali se bodo

mladi usmerili v poklicno usposabljanje in delo ali v študij. Vpisi na večini študijskih področij so omejeni, zato je značilno, da se mladi študenti tudi veliko selijo v druge dele države. V preteklosti so mladi, ki niso nadaljevali šolanja po srednji šoli, s pomočjo dualnega sistema, ki je kombinacija izobraževanja ob delu in poklicnega usposabljanja v šoli (sistem vajeništva), prejeli poklicno spričevalo. Država je z vajeniškim sistemom tako omogočala neposreden prehod iz srednje šole v službo, kar je omogočilo tudi zgodnje poroke in rojstvo otrok. Vendar se vajeniški sistem, ki je pomenil ekonomsko in socialno varnost za mlade, ki ne nadaljujejo šolanja na univerzi, spreminja zaradi sprememb na trgu dela, ki v sodobnem svetu daje prednost službam za določen čas, več pravic podjetij do odpuščanja delavcev ter se skuša znebiti državnih posegov tudi pri zaposlovanju mladih.

Povzamemo lahko, da se značilnosti prehoda v odraslost razlikujejo med državami zaradi razlik v ekonomskih pogojih, načinu izobraževanja in socialnih transferjih države, prav tako prihaja do razlik znotraj držav med različnimi skupinami mladih na prehodu v odraslost. V evroobmočju tako najdemo več skupin držav, ki se med seboj razlikujejo v vzorcih osamosvajanja na ekonomskem področju (končanje šolanja, prehod na trg dela, finančna osamosvojitve) in pri vzpostavljanju lastnega gospodinjstva (odselitev od doma, ustvarjanje izvenzakonske ali zakonske skupnosti ter lastne družine). Države blaginje v severni Evropi (npr. Švedska, Danska, Finska) z različnimi socialnimi transferji in najemniškimi stanovanji mladim omogočajo zgodnejši odhod od doma kljub brezposelnosti in negotovosti zaposlitve. V južni Evropi (npr. Italija, Španija, Grčija) države nudijo manj socialne varnosti, mladi se morajo zanesti na družinsko podporo. V ekonomsko liberalno usmerjenih državah (Velika Britanija, ZDA) pa so posamezniki povsem odvisni od lastne iznajdljivosti na trgu dela (Ule in Kuhar, 2003).

Literatura

- Allen, J. P. in Land, D., 1999: Attachment in adolescence. V: J. Cassidy in P. R. Shaver (ur.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical implications* (str. 319–335). New York: Guilford Press.
- Aquilino, W. S., 2006: Family relationships and support system in emerging adulthood. V: J. J. Arnett in J. L. Tanner (ur.), *Coming of age in the 21st century: The lives and contexts of emerging adults* (str. 193–217). Washington, DC: American Psychological Association.
- Arnett, J. J., 2001: Conceptions of the transition to adulthood: Perspective from adolescence through midlife. *Journal of Adult Development*, 8, 133–143.
- Arnett, J. J., 2004: *Emerging adulthood: The winding road from the late teen through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Arnett, J. J., 2006: Emerging adulthood: Understanding the new way of coming of age, V: Arnett in Tanner (ur.), *Emerging adults in America* (str. 3–19). Washington, DC: American Psychological Association.
- Arnett, J. J., 2007: Socialization in emerging adulthood. From the family to the wider world, from socialization to self-socialization. V: Grusec, J. E. in Hastings, P. D. (ur.), *Handbook of socialization. Theory and research* (str. 208–230). New York: The Guilford Press.
- Becker-Stoll, F. in Fremmer-Bombik, E., 1997, April: *Adolescent-mother interaction and attachment: A longitudinal study*. Prispevek predstavljen na srečanju Society for Research in Child Development, Washington, DC.
- Beyers, W., 2001: *The detachment debate: The autonomy-adjustment link in adolescence*. Unpublished PhD thesis. Leuven, Belgija: Catholic University of Leuven.
- Beyers, W. in Goossens, L., 1999: Emotional autonomy, psychosocial adjustment and parenting: interactions, moderating and mediating effects. *Journal of Adolescence*, 22, 753–769.
- Blos, P., 1979: *The adolescent passage*. New York: International Universities Press.
- Bowlby, J., 1969: *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment (2nd ed.)*. New York: Basic Books.
- Bronson, B. M., 2000: *Self-regulation in early childhood. Nature and nurture*. New York, London: The Guilford Press.
- Chen, Z. Y. in Dornbusch, S. M., 1998: Relating aspects of adolescent emotional autonomy to academic achievement and deviant behavior. *Journal of Adolescent Research*, 3, 293–319.

- Choroszewicz, M. in Wolff, P., 2010: *51 million young EU adults lived with their parent(s) in 2008*. Statistics in focus 50/2010. Eurostat.
- Clemens, A. W. in Axelson, L. J., 1985: The not-so-empty-nest: The return of the fledgling adult. *Family Relations*, 34, 259–264.
- Collins, W. A. in Laursen, B., 2004a: Changing relationships, changing youth: Interpersonal contexts of adolescent development. *Journal of Early Adolescence*, 1, 55–62.
- Collins, W. A. in Laursen, B., 2004b: Parent-adolescent relationships and influences. V: R. M. Lerner in L. Steinberg (ur.), *Handbook of adolescent psychology* (str. 331–361). New Jersey: John Wiley & Sons.
- Collins, W. A., Laursen, B., Mortensen, N., Luebker, C. in Ferreira, M., 1997: Conflict processes and transitions in parent and peer relationships: Implications for autonomy and regulation. *Journal of Adolescent Research*, 12, 178–198.
- Cooper, C. R., 1988: Commentary: The role of conflict in adolescent-parent relationships. V M. R. Gunnar in W. A. Collins (ur.), *21st Minnesota symposium on development: Development during the transition to adolescence* (str. 181–187). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Ins.
- Delaney, M. E., 1996: Across the transition to adolescence: Qualities of parent/adolescent relationships and adjustment. *Journal of Early Adolescence*, 16, 274–300.
- Durjava, A., 2009: *Navezanost med mladim odraslim in materjo v povezavi s stresom otrokovega odhoda od doma*. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Eurostat Press Office, 2009: *Youth in Europe. A statistical portrait of the lifestyle of young people*. Dostopno na http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-10122009-AP/EN/3-10122009-AP-EN.PDF (citirano 21. 5. 2010).
- Eurostat Statistical Books, 2009: *Youth in Europe. A statistical portrait*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fadjukoff, P., Kokko, K. in Pulkkinen, L., 2007: Implications of timing of entering adulthood for identity achievement. *Journal of Adolescent Research*, 22, 504–530.
- Freud, A., 1958: Adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*, 13, 255–278.
- Fuhrman, T. in Holmbeck, G. N., 1995: A contextual-moderator analysis of emotional autonomy and adjustment in adolescence. *Child Development*, 66, 793–811.

- Fuligni, A. J., 1998: Authority, autonomy, and parent-adolescent conflict and cohesion: A study of adolescents from Mexican, Chinese, Filipino, and European background. *Developmental Psychology*, 34, 782–792.
- Goossens, L., 1997: Emotional autonomy, relational support, and adolescents' perception of the family situation. V: J. R. M. Gerris (ur.), *Jongerenproblematiek: Hulpverlening en gezinsonderzoek* (str. 92–103). Assen: van Gorcum.
- Goossens, L., 2006: The many faces of adolescent autonomy: Parent-adolescent conflict, behavioral decision making, and emotional distancing. V: S. Jackson in L. Goossens (ur.), *Handbook of adolescent development* (str. 135–153). Hove, New York: Psychology Press.
- Gray, M. in Steinberg, L., 1999: Unpacking authoritative parenting: Reassessing a multidimensional construct. *Journal and the Family*, 61, 574–587.
- Hoffman, J. A., 1984: Psychological separation of late adolescents from their parents. *Journal of Counseling Psychology*, 31, 170–178.
- Iacovou, M., 2001: *Leaving home in the European Union* (ISER Working Paper 2001–18). Colchester, UK: Institute for Social and Economic Research.
- Jeriček, H., Lavtar, D. in Pokrajac, T., 2007: *HBSC Slovenija 2006 – Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja.
- Josselson, R., 1980: Ego development in adolescence. V: J. Adelson (ur.), *Handbook of adolescent psychology* (str. 188–210). New York: John Wiley & Sons.
- Kins, E. in Beyers, W., 2010a: Failure to launch, failure to achieve criteria for adulthood. *Journal of Adolescent Research*, 25, 743–777.
- Kins, E. in Beyers, W., 2010b: *Healthy separation-individuation or separation anxiety? Who is the driving force in the family of emerging adults?* Prispevek, predstavljen na 12. dveletni konferenci Evropskega združenja za raziskovanje adolescence (EARA), Vilna, Litva.
- Kruse, J. in Walper, S., 2008: Types of individuation in relation to parents: Predictors and outcomes. *International Journal of Behavioral Development*, 32, 390–400.
- Lamborn, S. D., Dornbusch, S. M. in Steinberg, L., 1996: Ethnicity and community context as moderators of the relations between family decision-making and adolescent adjustment. *Child Development*, 67, 283–301.
- Lamborn, S. D. in Steinberg, L., 1993: Emotional autonomy redux: Revisiting Ryan and Lynch. *Child Development*, 64, 483–499.

- Lavrič, M., Flere, S., Tavčar Kranjc, M., Klanjšek, R., Musil, B. idr., 2010: Mladina 2010. Končno poročilo o rezultatih raziskave. Dostopno na http://www.ursm.gov.si/fileadmin/ursm.gov.si/pageuploads/pdf/Mladina_2010_Koncno_porocilo.pdf (citirano 18. 1. 2011).
- Mazor, A. in Enright, R. D., 1988: The development of the individuation process from a social-cognitive perspective. *Journal of Adolescence*, 11, 29–47.
- McClanahan, G. in Holmbeck, G. N., 1992: Separation-individuation, family functioning, and psychological adjustment in college students: A construct validity study of the Separation-individuation test of adolescence. *Journal of Personality Assessment*, 3, 468–485.
- Musek, J., 2000: Razlike v vrednotnih usmeritvah med generacijami. *Anthropos*, 1–2, 93–108.
- Noom, M. J., Deković, M. in Meeus, W. H. J., 2001: Conceptual analysis and measurement of adolescent autonomy. V: M. Noom (ur.), *Adolescent autonomy: Characteristics and correlates* (str. 23–41). Delft: Eburon Publishers.
- Papini, D. R. in Roggman, L. A., 1992: Adolescent perceived attachment to parents in relation to competence, depression, and anxiety. *Journal of Early Adolescence*, 4, 420–440.
- Paterson, J. E., Field, J. in Pryor, J., 1994: Adolescents' perceptions of their attachment relationships with their mothers, fathers, and friends. *Journal of Youth and Adolescence*, 5, 579–600.
- Paterson, J., Pryor, J. in Field, J., 1995: Adolescent attachment to parents, friends in relation to aspects of self-esteem. *Journal of Youth and Adolescence*, 3, 365–376.
- Puklek, M., 2001: *Razvoj psihološkega osamosvajanja mladostnikov v različnih socialnih kontekstih*. Univerza v Ljubljani: Neobjavljeno doktorsko delo.
- Puklek Levpušček, M., 2001: Razvoj vedenjske avtonomije mladostnikov v odnosu do staršev in vrstnikov. *Anthropos*, 1/3, 63–74.
- Puklek Levpušček, M., 2006: Adolescent individuation in relation to parents and friends: Age and gender differences. *European Journal of Developmental Psychology*, 3, 238–264.
- Puklek Levpušček, M. in Gril, A., 2010: Patterns of individuation in Slovenian adolescents and their relationship with adolescents' perceptions of parents, friends, and teachers. *Behavioral Psychology/Psicología Conductual*, 18(1), 119–138.
- Puklek Levpušček, M. in Zupančič, M., 2007: Slovenia. V: J. J. Arnett, (ur.), *International encyclopedia of adolescence* (str. 866–877). New York, London Routledge: Taylor & Francis.

- Puklek Levpušček, M. in Zupančič, M., 2010: Kako slovenski študentje zaznavajo obdobje prehoda v odraslost in različna merila odraslosti. *Pedagoška obzorja*, 1, 89–109.
- Reis, H. T., Collins, W. A. in Berscheid, E., 2000: The relationship context of human behavior and development. *Psychological Bulletin*, 126, 844–872.
- Ryan, R. M. in Deci, E. L., 2000: Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, (50)1, 68–78.
- Ryan, R. M. in Lynch, J. H., 1989: Emotional autonomy versus detachment: Revisiting the vicissitudes of adolescence and young adulthood. *Child Development*, 60, 340–356.
- Seiffge-Krenke, I., 2006: Leaving home or still in the nest? Parent-child relationships and psychological health as predictors of different leaving home patterns. *Developmental Psychology*, 42, 864–876.
- Selman, R., 1980: *The growth of interpersonal understanding*. New York: Academic Press.
- Sgritta, B. G., 1998: L'Italie en 1996. V: B. Ditch, H. Barnes in J. Bradshaw (ur.), *Evolution des politiques familiales nationales en 1996*. York: Commission Européenne.
- Silverberg, S. B. in Gondoli, D. M., 1996: Autonomy in adolescence: A contextualized perspective. V: G. R. Adams, R. Montemayor in T. P. Gullotta (ur.), *Psychosocial development during adolescence. Progress in developmental contextualism* (str. 12–61). London: Sage.
- Smetana, J., 1988: Adolescents' and parents' conceptions of parental authority. *Child Development*, 59, 321–335.
- Smetana, J. G., 2002: Culture, autonomy, and personal jurisdiction in parent-adolescent relationships. *Advances in Child Development and Behavior*, 29, 51–87.
- Sroufe, L. A. in Fleeson, J., 1988: The coherence of family relationships. V: R. A. Hinde in J. Stevenson-Hinde (ur.), *Relationships with families: Mutual influences* (str. 27–47). Oxford: Clarendon Press.
- Steinberg, L., 1990: Autonomy, conflict, and harmony in the family relationship. V S. Feldman in G. Elliot (ur.), *At the threshold: The developing adolescent* (str. 255–276). Cambridge: Harvard University Press.
- Steinberg, L. in Silverberg, S. B., 1986: The vicissitudes of autonomy in adolescence. *Child Development*, 57, 841–851.

- Turner, R. A., Irwin, C. E. in Millstein, S. G., 1991: Family structure, family processes, and experimenting with substances during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 1, 93–106.
- Ule, M. in Kuhar, M., 2003: *Mladi, družina, starševstvo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, M., Renner, T., Mencin Čeplak, M. in Tivadar, B., 2000: *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad za mladino, Maribor: Aristej.
- Youniss, J., 1980: *Parents and peers in social development*. Chicago: University of Chicago Press.
- Youniss, J. in Smollar, J., 1985: *Adolescent relations with mothers, fathers, and friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zani, B., Bosma, H. A., Zijsling, D. H. in Honess, T. M., 2001: Family context and the development of adolescent decision-making. V: J. E. Nurmi (ur.), *Navigating through adolescence: European perspectives* (str. 199–225). New York: Routledge Falmer.